

Мәһәммәд МУРАДЗАДӘ

МАРТ
НАДИСЕЈИ-
ӘЛИМӘСИ

MƏHƏMMƏD MURADZADƏ

63, 3

M-3

MART HADİSEYİ
ƏLİMƏSİ

8608

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRIYYATI

B a k ı — 1 9 9 6

ББК 9 (с.42)
М 83

ƏDƏBİYYAT VE İLMLƏR

İYERİYƏN TƏLİM

Мүасир әлифбаја чевирән вә чапа һазырлајан, лүғәти тәртиб едән
филолокија елмләри намизәди **СӘДАГӘТ МӘММӘДОВА**
Редактору *Мәләһәт Әсәдова*

Мурадзадә Мәһәммәд.

М 83 Март һадисеји-әлимәси.—Б., Азәрнәшр, 1996. 35 сәһ.

1918-чи ил, март... Бу китаб тәкчә бир аиләнин башына кәтирилән мүсибәтләрдән бәһс етмәклә битмир, голлары кәсилиб јанына салынмыш шәһәрин рәссам фырчасына сығмајачаг симасыны јарадыр. Әскәр кејими илә маскаланмыш мәнфур гоншуларымызын гурғушун көзлү чаниләри һәинки күчәләрдә мүгавимәт көстәрәнләрә, һәтта өз евләриндә сакит отуранлара белә һүчүм едәрәк ислам ады дашыјанлара көрпәсиндән гомасынадәк аман вермәмишләр.

М $\frac{050320907 - 20}{M - 651 (07) - 96}$ е'лансыз

ББК 9 (с.42)

ISBN 5 — 552 — 01643 — 2

© Азәрнәшр, 1996

ӨН СӨЗ

Сон иллэр Азэрбајчан халгынын башына бир сыра мүсибэтлэр кэлмишдир. Кечмиш ССРИ вэ Сов. ИКП рэһбэрлэринин республикаларда хили сепаратист гүввэлэрэ вердији «карт-бланш» сијасэти эсасында ермэни миллэтчилэринин эввэл Ермэнистан, даһа сонра исэ Азэрбајчан эразисиндэки гэдим түрк торпагларында азэрбајчанлылара гаршы јеритдиклэри сојгырымы нэтичэсиндэ баш вермиш мүһарибэ јашадығымыз кечид дөврүнүн објектив игтисади чэтинликлэрини даһа да дэринлэшидирмиш вэ ағырлашдырмышдыр. Тарихэ нэзэр салдыгда биз белэ бир ганунаујғунлуг ашкар едэ билэрик ки, мэркэзи дөвлэт үчүн ағыр, кэскин тэзадларла долу бүтүн мэрһэлэлэрдэн ермэни дашнаклары өз шовинист мэгсэдлэри үчүн мөһарэтлэ истифаде едэрэк, азэрбајчанлылара гаршы террор актларына эл атмышлар. Бу чүр һадисэлэр тэкчэ инди јашадығымыз күнлэрэ аид дејил. Белэ фэлакэтлэр һәм 1905-чи илдэ чар Русијасы биринчи рус ингилабынын тэлатүмлэри ичиндэ боғуланды, һәм дә 1917-чи илин октјабр һадисэлэриндэн сонра империјанын дағылмасы нэтичэсиндэ кэнч мүстэгил дөвлэтлэр јарандығы дөврдэ дә баш вермишдир. Јаранмыш вэзијјэтдэн мөһарэтлэ истифаде едэрэк 1918—1920-чи иллэр эрзиндэ Гафгазда, о чүмлэдэн Азэрбајчанын бүтүн эразисиндэ ермэнилэр азэрбајчанлылара гаршы кениш гырғынлар, таланлар, зоракылыг вэ террор эмэлијјатлары һэјата кечирмишлэр. Ермэнилэрин бу һэрэкэти 1918-чи илин мартында Бақыда баш вермиш күтлэви гырғындан сонра хүсусилэ кэскин шэкилдэ өзүнү бүрузэ вермишди. Русијада болшевик һакимијјэтинин гэлэбэси илэ элагэдар өлкэнин биринчи дүнја мүһарибэсиндэ иштиракдан чыхмасы вэ бунун нэтичэсиндэ эскэрлэрин дөјүш бөлкэлэрини тэрк етмэси, Гафгаз чэһэсиндэки Русија һэрби һиссэлэри тэркибиндэ олан ермэни эскэр вэ забитлэринин силаһларыны тэһвил вермэјэрэк Бақыја долмасындан болшевик дону кејмиш, элиндэ В. И. Ленинин мандаты олан дашнак Степан Шаумјан мөһарэтлэ истифаде етди. Мөһз С. Шаумјанын рэһбэрлији илэ Бақыда төрэдилэн гырғынлар сонралар Шамаһы, Губа вэ Көјчај гэзаларынын шөһэр вэ кэндлэриндэ давам етдирилмиш, Гарабагда, Зэнкэзурда вэ Азэрбајчанын башга рајонларында даһа амансыз шэкил алмышды. Ермэнилэрин төрэтдиклэри гырғынларыны эсас маһијјэти ондадыр ки, шаумјанлар, лалајевлэр вэ башга бу кими болшевиклэрин фэалијјэти илэ 1890-чы илдэ јарадылмыш гаты шовинист вэ террорчу Дашнаксутјун партијасынын башчылыг етдији ермэни миллэтчилэринин азэрбајчанлылара гаршы һэјата кечирдиклэри террор вэ сојгырымы эзэли Азэрбајчан торпагларынын етник чөһэтдэн азэрбајчанлылардан тэмизлэнмэси вэ ермэнилэшдирилмэсинэ, ермэнилэрин Азэрбајчанда сијаси вэ игтисади ағалығыны тэмин етмэјэ јөнэлдилмишди. Бу иши эввэлчэ В. И. Ленинин мандаты илэ Бақыда совет һакимијјэти гурмуш, эсиндэ исэ ермэнилэрин Бақы үзэриндэ там һөкмранлығыны јаратмыш С. Шаумјан, сонралар исэ 1918-чи илин мајында јарадылмыш Ермэнистан Республикасынын шовинист лидерлэри һэјата кечирирдилэр.

1918-чи ил ијулун 15-дэ Азэрбајчан Халг Чүмһуријјэтинин харичи ишлэр назирни Мәммэд һэсэн һачынски Бақыдакы март гырғыны вэ

ондан сонра ермәни гулдур дәстәләринин Азәрбајчан вә азәрбајчанлыла-
ра вурдуғу зәрәри мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә Фөвгәл'адә Тәһгигат Ко-
миссијасы јаратмағы тәклиф едир. М. Һ. Һачынски өз мә'рузәсиндә көс-
тәрди ки, бу комиссијанын материаллары үмумиләшдириләрәк Авропа-
нын башлыча дилләринә (инкилис, франсыз, алман, рус) тәрчүмә едилиб
нәтичәләри бүтүн дүнјаја билдирилмәлидир. М. Һ. Һачынскинин мә'рузә-
сәси әсасында елә һәмин күн Азәрбајчан һөкүмәти Кәнчәдә Әләкбәр бәј
Хасмәммәдовун сәдрлији илә Фөвгәл'адә Истинтаг Комиссијасы јарат-
мағ һаггында гәрар гәбул едир вә бу гәрары илә биринчи дүнја мүһари-
бәси башланандан бәри бүтүн Гафгазда ермәниләрин азәрбајчанлылара
гаршы төрәтдикләри вәһшилик вә зоракылыглары тәһгиг етмәји комисси-
јаја тапшырыр. Әдаләт наминә демәлијик ки, комиссија бу сәһәдә чо-
иш көрмүшдур. Комиссијанын үзвләри Бакы, Шамаһы, Губа, Көјчәј,
Шуша, Күрдәмир, Зәнкәзур вә с. јерләрдә ермәни милләтчиләринин хал-
гымыза гаршы төрәтдикләри чинајәтләр һаггында чохла мә'лумат топ-
ламыш, санбаллы тәһгигат материаллары һазырламышлар. Тәәссүфләр
олсун ки, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин сүгуту бу иши баша чатдыр-
маға имкан вермәди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин һакимијјәти илләриндә 31 март
һәм 1919, һәм дә 1920-чи илдә милли матәм күнү кими гејд олунмушдур.
Јени јарадылмыш совет һөкүмәти исә бу һадисәни тамамилә унутдурма-
ға чалышмышдыр. Бакыдакы ганлы март һадисәләри совет дөврү та-
рихчиләри тәрәфиндән тарихи сәнәдләрин әксинә оларағ бир милләтин
башга бир милләтә гаршы сојгырымы кими дејил, Үмумрусија вәтән-
дәш мүһарибәсинин тәркиб һиссәси, совет һакимијјәти уғрунда болшевиклә-
рин мүбаризәси вә онларын әксингилаб үзәриндә бөјүк гәләбәләри кими
тәгдим олунмушдур. Бу ганлы һадисәләр синфи мүбаризә вә инсанпәр-
вәрлик мәфһумларындан о дәрәчәдә узағ иди ки, һәтта Азәрбајчан бол-
шевикләринин лидерләри олан Н. Нәриманов, М. Әзизбәјов вә башгала-
ры дәһшәтә кәлмиш, ермәни милләтчиләринин төрәтдикләри чинајәтләрә
гаршы кәскин чыхыш етмишдиләр.

1919-чу илдә етдији мә'рузәләриндән бириндә Н. Нәриманов дејир-
ди: «Мүсәлман әһалисинин силаһлы ермәни бандалары тәрәфиндән вәһ-
шичәсинә өлдүрүлмәсини ким вәтән-дәш мүһарибәси адландыра биләр?
Ким дејә биләр ки, ермәни силаһлы дәстәләри Бакыда вәтән-дәш мүһа-
рибәси апарырдылар?.. Фәрз едәк ки, Бакыдакы март һадисәләри вәтән-
дәш мүһарибәсинин тәчәссүмү иди. Бәс онда дашнаклар Әмиров вә
Стјопа Лалајевин бундан сонра Шамаһыда төрәтдикләри вәһшиликләрә
нә ад вермәк олар?»

Бүтүн бунлара бахмајарағ, совет һакимијјәти илләриндә ермәни
милләтчиләринин халгымыза гаршы һәјата кечирдикләри чинајәт әмәл-
ләринин јанлыш бејнәлмиләлчилик принципләри әсасында унутулмасы-
на чәһдләр көстәрилмишдир. Лакин коммунизм идеологлары халгымызын
јаддашында әбәди из бурахмыш 1918-чи ил ганлы март һадисәләрини
һеч чүр һәмишәлик унутдура билмәмишләр. Азәрбајчанда болшевик ре-
жими гурулдугдан сонра харичи өлкәләрдә јашамаға мәчбур олмуш
демократик руһлу азәрбајчанлылар һәр ил бу күнү милли матәм күнү
кими гејд етмиш, бу мүнасибәтлә хатирә кечәләри кечирмиш, гәзетләрдә
мәгалә вә хатирәләр дәрч етдирмишләр. Алманијада М. Ә. Рәсулзадәнин
редакторлуғу илә нәшр олунан «Истиглал» гәзетинин 1933-чү ил 1 апрел
тарихли 31-чи нөмрәси демәк олар ки, тамамилә Бакыдакы 1918-чи ил
март һадисәләринин 15 иллијинә һәср едилмишди. Һәмин нөмрәдә март
һадисәләри заманы ермәниләрин төрәтдикләри вәһшиликләр һаггында
кениш мә'лумат вәрилир. Гәзет јазырды: «Бир һәфтә әрзиндә Бакы
бүтүн симасыны дәјишмишди, 31 мартда 15 мин күнаһсыз түрк кәсил-

мишдир. Күнүн гәһрәманлары: Шаумјан, Авакјан, Аракелјан, Тер-Микаелјан, Саакјан, Лалајан, Амазаси, Әмирјан вә б. иди.

Әлиндә Ленинлә Сталинин 13 нөмрәли декрети олан Степан Шаумјан мәзкур декретә көрә «Бөјүк һајыстан»а мугабил Азәрбајчаны «советизә» едәрәк бурада Москва һакимијјәтини гурачагды. Бунун үчүн мүсәлләһ ермәни гүввәләринә дајанараг түркләри кәсирди».

Фачиәли март күнләриндә ермәниләр Бакыда Азәрбајчан халгына мәхсус бүтүн мәдәнијјәт очагларыны — «Исмаилијјә»ни, мәктәпләри, мәсчидләри, мәтбәәләри, гәзет редаксияларыны, театрлары, хәстәханалары дағыдыб, јандырыр, харабазара чевирир, мағазалары гарәт едиб виран гојурдулар. Азәрбајчанлылар јашајан мәһәлләләри топа тутур, јандырыр, ушагдан тутмуш гочаја гәдәр һамыны күлләләјир, гылынчдан кечирир, сүнкүләрлә дәлик-дешик едирдиләр. Евләрә од вурур, ушаглары, ихтијар гочалары ода атараг дири-дири јандырырдылар. Кәнч оғлан вә гызлары дири-дири дивара мыхлајыр, онларын бурун вә гулагларыны кәсир, көзләрини чыхарараг эзаб-әзијјәтлә өлдүрүрдүләр. Кимсәјә рәһм едилмирди. Өлдүрмәдикләри гадынлары чылпаг сојундурур, сачларыны бир-биринә бағлајараг күчәләрдә гундаглары илә вурараг гачмаға мәчбур едирдиләр.

Бир сөзлә ермәниләр бу үч күндә Бакыда аглакәлмәз вәһшиликләр төрәтмишләр. Ән дәһшәтлисиди исә о иди ки, 1918-чи ил апрел ајынын 13-дә Москваја Халг Комиссарлары Советинә јаздығы мәктубунда С. Шаумјан азәрбајчанлыларга гаршы төрәдилмиш бу вәһшиликләрә һагг газандырыр. Дашнакларын бу һәрәкәтләринә рәвач верилмәсинин сәбәбләриндән бәһс едәркән болшевик чилдинә кирмиш бу гаты дашнак чәллады јазырды: «Милли һиссәләрин (бурада—дашнакларын —А. П.) иштиракы вәтәндаш мүһарибәсинә гисмән милли гырғын характери вермишдир, лакин буна јол вермәмәк мүмкүн дејилдир. Биз биләрәкдән буна јол вердик». Нә гәдәр ачыг е'тираф!

Ермәниләрин бу вәһшиликләри һаггында чохла рәсми сәнәдләр, гәзет мә'луматлары, хатирәләр горунуб сахланылыр. Сон вахтлар бу мәсәлә илә әлагәдар чохла материаллар да нәшр олунашдыр.

1919-чу илдә нәшр едилмиш вә Сәдагәт ханым Мәммәдованын әрәб әлифбасындан чевирәрәк јенидән чапа һазырладығы Мәһәммәд Мурадзадәнин «Март һадисеји-әлимәси» китабчасы бу сәһәдә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу һәммин һадисәләрин иштиракчысы олмуш, бүтүн ермәни вәһшиликләрини өз көзләри илә көрмүш, хошбәхт тәсадүф нәтичәсиндә сағ галмыш бир кәнчин шәхси тәәссүратыдыр. Бурада һәммин кәнчин аиләсинин тимсалында ермәниләрин Бакыдакы март гырғынлары заманы төрәтдикләри вәһшиликләр гәләмә алынмышдыр. Анчаг јери кәлдикчә кәнч мүәллиф ермәниләрин төрәтдикләри вандализм һаггында да мә'лумат верир, ермәниләрин бу чүр мүвәффәгијјәт газанмаларынын сәбәбләринә дә өз мүнасибәтини билдирир. О, јазырды: «Һәлә гаршымда о күн мүшәһидә етдијим үрәкдағлајан бир мәнзәрә тәчәссүм едиб дурур. О күн күчә илә бир нечә кишинин чијиндә гыса бир нәрдиван үзәриндә әлван бојалы халча сарынмыш бир мејитин апарылдығыны көрдүнүз. О, март күнләринин мәзлум гурбаны, мәним заваллы атам иди. О дөврүн вәзијјәтинә нәзәрән бу һала да гибтә едирләрди. Она көрә ки, чох шәһидләрин мејити о күн тапылмаз олду. Ана вә бачыларын гәлбинә ачы вә даим сағалмаз дағлар басылды. О күн бу мүәззәм Бакы шәһәринин јарыдан чоху бир матәмсәраја чеврилди. Чох евләрин үзвләри сүдәмәр јавруларынадәк зәһәрли хәнчәрләр илә доғранды. Фәрјад, аһ-фәған сәдасы ешидилмәз бир ев галмады.»

Март һадисәләри һаггында өз көзү илә көрдүжү һадисәләри тәс-
вир едән М. Мурадзадә јери кәлдикчә бу һадисәләрә өз мүнәсибәтини
дә билдирир. Бакыда азлыг тәшкил едән ермәниләрин бу торпагларын
һәгиги сәһибә олан азәрбајчанлыларын башына ачдыгы мүсибәтлә-
рин сәбәбләрини дә ашкарламаға чалышыр, бу һагда сөјләдији фикир-
ләр чох мараглыдыр. М. Мурадзадәнин фикирләри бир дә она көрә
мараглыдыр ки, 70 илдән чох кечмәсинә бахмајараг, сәксәнинчи ил-
ләрин ахырларында ермәниләрин јенә дә бизи бу чүр ағыр вәзијјәтә
салмасында, эразимизин 20 фаиздән чохунун ишғалында, бир милјон-
дан јухары гачгынымызын олмасында јенә дә өз тәгсиримиз аз дејилдир.
Демәли, тарихин ибрәт дәрсләриндән һәлә дә өзүмүз үчүн лазыми нәти-
чә чыхара билмәмишик. Һәлә март һадисәләри башламаздан әввәлки
дүшүнчәләри һаггында да мә'лумат верән М. Мурадзадә гејд едирди
ки, фикирләширдим, әкәр ермәниләрлә дава башлајарса, азәрбајчан-
лылар тәрәфиндән «һансы икидләрин иштирак едәчәјини вә һансы
тәшкилат тәрәфиндән вә нејчин е'лани һәрб едиләчәјини бир нөв»
тәсәввүрүмә белә кәтирә билмирдим, чүнки «әлиндә бир маузери илә
алты патрону олуб јалныз орада-бурада пусгуда дурараг өз гардашы-
нын ганыны төкмәјә адәт етмиш, јахуд иштирак едиб дә өз гардашына
вахт зәрурәтиндә сәнкәрдә патронун бирини једди-сәккиз рубләјә сатан
милли икидләрми?». О јазырды ки, дүшүнүрдүм дүшмәнин топларына,
пулемјотларына, дәниздә дајанмыш һәрби кәмиләринә гаршы бизим-
киләр көрәсән нә илә чаваб верәчәкләр?

Хатирә мүәллифи һәлә март һадисәләриндән бир нечә күн әввәл
Исмаилијјә бинасындан бир аз ашағыдакы дүканын габағында ермә-
ниләрлә мүнәсибәтләр һаггында өз кәнч достлары илә олан сөһбәтини
хатырлајараг јазырды: Мән о заман дејирдим: «Билирсинизми, дост-
лар, Аллаһ көстәрмәсин ки, бу мүһарибә башланарса бизим үчүн ачы
нәтичәләр верәр. Һәлә милли әскәрләр камил бир сурәтдә тәшкил едил-
мәмиш, лазыми тәһизаты әлдә едилмәмиш башыпозуг гүввәләрә кү-
вәнмәмәли. Бир маузер вә беш патрон илә топ вә пулемјотлара чаваб
вермәк олмаз. Мәнчә бу мүһарибәдә касыб вә фәгирләр артыг зәрәр-
чәкән олачаглар». Кәнч мүәллифин бу сөзләринә достларындан бири
белә чаваб верир: «Хејир гардаш, пулемјот јохса да бир күлләјлә пу-
лемјотчуну өлдүрүб, пулемјотуну әлиндән алыб өзүмүз атарыг. Мүсәл-
манын мүһарибәдә чох һижләләри олур».

Чох мараглыдыр ки, һәммин кәнч бир нечә күн әввәл «Исмаилијјә-
дә» чыхыш едән бошбоғаз тәблиғатчынын јалан вә'дләринә инанмыш-
дыр. О өз јолдашларына Исмаилијјәдәки «сары палтолу әфәндиини»
«өлмәк, өлмәк дејә бағырдығыны,» «дүшмәнләримиз Исмаилијјә гаршы-
сында сәчдә етмәлидирләр» сөјләдијини билдирир вә гүрурла дејирди
ки, «белә бир руһ јүксәклији илә һеч вахт мәғлуб олмарыг».

Өз достунун бу сәдәләвһ инамына чаваб олараг М. Мурадзадә
билдирир: «Достум, јанылырсан, сөјләмәк башга, фе'л башга; бу ишдә
анчаг дипломат олмалы, иши елә бир тәрз илә апармалы ки, бәсләдији-
миз о бөјүк амал бир күн олсун ки, өз мөвгејини тутсун. Дүшмәнләр
азачыг бир һадисәдән истифадә едирләр, әлләриндә олан гүввәләрлә
бизләри дәрин бир фәлакәтә сөвг едирләр».

М. Мурадзадә даһа сонра јазырды ки, бу чүр «милли гәһрәман-
ларымыз» Исмаилијјә кими ме'марлыг абидәсинин дүшмән тәрәфиндән
дағыдылмасына вә јандырылмасына, Тәзәпир мәсчиди кими дини вә
тарихи абидәнин топа тутулмасына јол вердиләр. С. Шаумјан вә онун
болшевик дону кејмиш дашнак мәсләкдашлары Бакыда өз нијјәтләринә
чатдыгдан сонра сүлһ јаратмаға разы олурлар. Март һадисәләри за-
маны «галиб чыхмыш» ермәниләр өз вәһшиликләринин үзәрини өрт-
басдыр етмәјә чалышырлар. Ермәни вәһшиләри тәрәфиндән өз евлә-

риндән чыхарылараг мүхтәлиф кинотеатр биналарында әсир едилмиш азәрбајчанлы гочалар, гадынлар вә ушаглар сүлһ е'лан едилдикдән сонра елә һәмин ермәни ганичәнләринин мүшајиәти илә күчәләрдән кечириләрәк өз евләринә апарылырдылар. Бу чүр икиүзлү һәрәкәтин әсл маһијјәтини баша дүшән кәнч мүәллиф јазырды ки, «күчә боју әввәл башымызы јарыб сонра әтәјимизә гоз долдуран о вәһши гүзвәләр әсирләри мүшајәт едирдиләр». Евләринин гапыларында дајанмыш ермәни милләтиндән олан Бакы әһалиси исә әсирликдән бурахыланлары әлә салыр, күлүр, шадланыр ңә тә'нә илә сорушурдулар: «Асма, бир-ики Гафгазија бизимки сөјләјирдиниз, иштә Гафгазијаја саһиб олдуруз?» Кәнч мүәллиф јазырды: «Дүшмәнин бу нөв тә'нәләри ачы, фәгәт доғру иди. Чалышмамаг нәтичәси олараг азлыг тәшкил едән милләтин бу күн вәһши гүзвәләри гаршысында баш әјмәјә мәчбур олмушуг».

Тәәссүфләр олсун ки, тарихин ибрәт дәрсләриндән нәтичә чыхармамағымызын бәһрәсидир ки, бу күн намәрд гоншуларымыз әразимизин дөрддә бир һиссәсини ишғал етмиш, бир милјондан чох сојдашымыз өз вәтәниндә јурд-јувасындан гачгын дүшмүшдүр.

Бир даһа гејд етмәк лазымдыр ки, бу чүр јазыларын јенидән нәшри халгымызын милли шүүрунун ојанмасында өз достлары илә дүшмәнләрини танымасында мүсбәт рол ојнајар.

Атахан Пашајев
тарих елмләри намизәди

Дүн кечә бүтүн шәһәри вәлвәләдар¹ едән вә мүкәррәр атәшли түфәнкләрдән атылан атәшләр бинәтичә дејилди. Дүн ахшам вә бу күн чамаат мијанындакы² хәләчан³ ахшамадәк бир һадисә үз верәчәјини билдирди. Башлана-чаг бу мұназинәнин⁴ насыл бир фәлакәтә мүнчәрр⁵ олачағыны шимдидән тә'јин етмәк пәк мүшкүлдүр. Базар күнү мартын он сәккизи иди. Јалныз орада-бурада овзай әһвалаты тә'гиб едәрәк әјләнирдим. Ахшам саат алтыда һәр шеј бәлли олачағыны рәсми вә гејри-рәсми мәнбәләр хәбәр верирләрди. Саат үч радәләри Николајев чаддәсиндә⁶ кәнди аркадашларымла видалашыб ханәјә⁷ наһар етмәјә кәлдим. Аилә үзвләри дә евә топлашмамышлар, јахуд топлашмышлар да сонрадан мүнфәрид⁸ олмушлар.

Валидәм⁹ мәнә наһар етмәк мејли олмамы сорду. Мән исә наһар едирәм-етмирәм мијанында анлашылмаз бир фе'л илә чаваб вердим, «саат үч бәчиғдир. Пәдәрим¹⁰ вә бәрадәрләрим¹¹ наһар етмишләрми?» — дејә валидәмә бир суалда булундум. — Атам зөһр¹² заманы кәлиб намаз гылдыгдан сонра наһар етмәјәрәк тә'чилән билмәм јенә һараја кетди. Қичик гардашым наһар етмиш, о бири исә һәлә евә кәлмәмиш — чавабыны верди.

Сәндәлимдә отуруб дивар сааты бәјаз мијанәсинин си-јаһ¹³ руми рәгәмләр үзәриндә әгрәбин дөвранларына тамаша едирдим. Инди әгрәбләр бир завијеји-гајимә шәклини алмышларды. Артыг о фәлакәтавәр¹⁴ вәгтин кәлмәсинә үч саат галмышды. Бу јылгуванә әгрәб бир хәтти әмуди¹⁵ шәклини алдыгда насыл бир фәлакәтә мүгәддимә олачағы һеч кимә бәлли дејилди... Исигбал дүшүнчәләри саат икидә өзүмдә һисс етдијим гәләбәји-иштәһаји дәрин бир мәғлубиј-јәтә сөвг етмишди. Анамын маса үзәриндә касада гојдуғу әт сују өз иштаһасы илә зә'фәран рајиһәсини мәнә јетириб фәлакәтә уғрамыш иштәһамда бир интибаһ арајырды. Сабаһ гәһвәсиндән бу вахтадәк ач галмағым, сонрадан өзүмдә бир зәиф ајылтмамаг үчүн бир нечә лоғма јемәк мәчбуријјәтиндә булундум. Јағлы лоғмалары мә'дәнин сычаг очағында дондурмаг үчүн үстүндән бир гәдәһ сојуг су да ичдим!..

Артыг заман мијанында фәлакәт күнләринин башлајачағына өзүмдә јә'гинијјәт һасил етмишдим. Билмәм нә дүшүндүмсә сәндәлимдән дуруб һәммин о бири отаға гачдым. Бу-

чагда дуран силаһы элимә алдым. Бу күн јалныз мүхтәре-
ләринин¹⁶ ганларыны ахыдан бу аләт Австрија системиндә
мүкәррәр атәшли бир силаһ иди. Өзүм зәифәсәб олдуғумдан
бүтүн өмрүмдә бир дәфә дә олсун элимә бир силаһ алма-
мышдым. Еһтијат әскәри кими санки һәрб заманы јахын-
лашмамыш, бир маневрә јапмаг истәр кими силаһы элимә
алдым. Силаһы ачыб гапамада фишәнккарыны алыб бөјүк
бир сөвглә долдурмада өзүмү маһир бир әскәр саңдым. За-
тән јалныз отагда фәна бир әскәр дејилдим!! Силаһын чыг-
гылтысына анам һәмән мәтбәхдән јаныма гачыб шејтан
әмәли бир шејлә ојнамамағымы төвсијә етди. Мән дә һәмән
силаһы әввәлки јеринә гојуб отағыма кәлдим. Мүәјјән
мүназиә вахта бир нечә саат галмышды. Башланачаг бу
давада һансы икидләр иштирак едәчәјини вә һансы тәшки-
лат тәрәфиндән вә нејчүн е'лани-һәрб едиләчәјини бир нөв
дүшүнмәјирдим. Әчәба, элиндә бир маузери илә алты фи-
шәнки олуб јалныз орада-бурада кәмин¹⁷ едәрәк өз гарда-
шынын ганыны төкмәјә адәт етмиш, јахуд иштирак едиб дә
кәнди аркадашына вахт зәрурәтиндә сипәрдә¹⁸ фишәнкин
бирини једди-сәккиз рубләјә сатан милли икидләримми? На-
сыл бир һәгарәт, әтраф һәп дүшмән онлардан бир тә'минат
алынмамыш. Митралистрәринә¹⁹ чаваб вермәјә түфәнк белә
јох, дәниздә меһјатуран донанмаларына Бадамдарда бир
топ јох... Намысы да мәним кими маһир әскәр!!! Иштә,
атәшин нитгләр нејчүн?! Хүласә, һәгиги вә дөврибин мил-
ләтчиләрин төвсијәсини динләмәјән милләт чанбазарлары
билмәм насыл бир фәнни-һәрблә бу ишә игдам едәчәк-
ләрди?!..

Башымы әлләрим арасына алыб, көзләрим масанын јә-
шыл маһудуна дикиләрәк фикрә далмышдым. Кәләчәјин о
ганлы фачиәләри бир синоматограф лентасы кими нәзәрим-
дән кечирди. Бу фачиәләрдә атылан ситәм, холарынын мәни
бирдән дәхи мүһасирә едәчәјини көрәр-көрмәз санки дал-
мышдым, әсәби бир һалда стулумдан галхыб чавук²⁰ бајы-
ра чыхдым.

Евимизин архасындакы икигатлы евин көлкәси һәјәтими-
зә нәзәр үчгатлы гоншу евинин дөрддә үчүнү гапамышды.
Күнәш кет-кедә архадакы евин дамындан гаршыдакы евин
диварына зәиф бир ишыг бурахырды. Артыг наһарын сон
вахтыјды. Көј үзүндә матәм булудлары јаваш-јаваш сүслә-
нирди. Һәр тәрәф дәрин бир сүкута мәғруг²¹ иди. Јалныз
сохагда дуран кишиләрин гонушлары вә сохагдан әчәлә²²
илә өтәнләрин ајаггабыларынын чыхардығы сәдалар бу
сүкуту ихлал едирди. Букүнкү сијасәтдән нә нәтичә чыхар-
дығыны билмәк үчүн күчәјә чыхмаг истәдим. Елә ки, илк

гәдәмими бајыра гојмушдум ки, бир атәш ачылдығыны ешитдим; эгәбинчә²³ ики, үч, дөрд, һакәза²⁴ шәһәрин һәр тәрәфиндә бөјүк бир ихтилал дүшдү. Бүтүн синирләримин гүввәсини јалныз бир мәркәзә топлајыб һарадан сәда кәлдијини динләјирдим... Заваллы гушлар пәракәндә бир сурәтдә шәһәрин шимал-шәргиндән башга тәрәфләринә фәрир едирләрди. Даһа сонра митралјозлар (пулемјотлар) шаг-гылдајыб, топлар курулдамаға башлајынча һәр тәрәфдә бир дава гопду. Күчәдән гапыларын курулту илә гапандығы вә күчә илә өтәнләрин аддымларынын шиддәтли таппылылары ешидилирди. Һарада вә кимләрин атәш ачдығыны билмәјирдим, доғрудан мүһарибәми, јохса бир шәнликми, дејә һејран галмышдым.

Ата вә гардашларымын гејбубәти²⁵ мәни чох нараһат едирди. Мәндән артыг заваллы анам нә едәчәјини билмәјирди. «Башладылар, нәһајәт, башладылар, евләри јыхачаглар; бирчә билмәјирәм бунлар һарада галдылар?» — дејә өзү-өзүнә сөјләнирди.

Нәһајәт, һәјәт гапысы шиддәтлә ачылыб бағланынча ата вә гардашларымын аддымларынын сәдалары ешидилди. Анам онлары гаршылајараг өзләринин белә бир гијамәтдә һарада олдуғларыны соруб ушағлары мазәммәт етди.

О ахшам атам пәк²⁶ мүзтәрибди.²⁷ Ахшам намазыны әдә²⁸ етдикдән сонра түфәнкини алыб тәләсик күчәјә кетди.

Бу анадәк һәр кечә електрик лампаларынын зијасындан ярыл-парыл парылдајан күчәләр инди дәрин бир зүлмәтә мәғруг иди. Јалныз донанмадан шәһәрә бурахылан бәјаз прожектор ишығы јүксәк имарәтләрин үст гатыны арабир тәнвир²⁹ едирди. Һаванын үзүнү сәтр едән³⁰ о гара булудлар, көјдә парылдајан о минләрчә кәвакибә³¹ јер үзүндә онларла јалныз узагдан-узаға һәр кечә мүашигә³² едән бу сүни көвкәбләрин бу кечә насыл бир вәфасыз ашиг олдуғларыны көстәрмәмәк үчүн һаил³³ олмушларды. Саат алтыда арамсыз атылан атәшләр инди бир аз сакит олмушду. Бу кечә һәр кәс өз евини мүһафизә едирди.

О кечә бир лејли-мәхсус³⁴ иди. Бүтүн аилә үзвләри пәракәндә иди. Атам, дајым вә гардашларым күчәдә дурмушларды. Саат доггуз радәләри иди, бирдән һәјәтдә атам вә гардашларымын һәјәчанлы сәдалары ешидилди. Мән бир гәзијјә үз вердијини дүјдум. Атам бир ихтијарын голундан тутуб онунла аһәстә-аһәстә кәлирди. Бу, атамын хидмәтиндә булунан лиман гаравулчусу иди. Заваллы ахшам өз хидмәтинә кедәндә Армјански күчәсиндә чаниләр тәрәфиндән атәшлә јараланмышды. Күллә јалныз омузунун дәрисини азча гопарыб кечмишди. Чәриһәсини³⁵ бағладыгдан сонра

Һамысы јенә әввәлки мөвгеләринә кетдиләр. Отәдә³⁶ јалныз ихтијарла мән галмышдым. Ихтијар бир бучагда мүкәддир отуруб јалныз өз-өзүнә «Инсан да олмамыш, мәнә үч атәш ачдылар әтрафымы алов бүрүдү. Јалныз сонунчу атәшин мәнә дәјиб бәдәними ләрзәјә кәтирдијини һисс етдим. Әчәлә илә бураја гачыб кәлдим. Нә исә танры јавруларыма рәһм етмиш» сөзләрини сөјләјирди.

Бу мәнһус кечәни бөјүк бир тәлашла кечириб јени вәге'әләрлә базар ертәсини истигбал етдик. Бу күн шәһәр тамам мүһарибә һалыны алмышды. Һәр тәрәфдә атәшләрин әгәбинчә топлар дәхи курулдајырды. Мән исә бу мүһарибәнин биринчи күнүндән һәр шејдән гәти үмид едиб доғрудан-доғру хоф вә дәһшәтдән хәстәләнмишдим. Ханә әфрадындан әввәлчә күчәдә дуранлар јенә нөвбә илә күчәдә булунурдулар. Јалныз атам бүтүн кечәни әлиндә түфәнк олараг мәнлә әтрафыны доланыб бу күн бә'дәл-тәсәллиф јенә күчәдә булунурду. Бу анадәк бүтүн дәһшәтлә кедән мүһарибәнин һәлә нәтичәси бәлли дејилди. Шәһәрин гејри һиссәләрилә әлагәмиз кәсилмишди. Мүһарибәнин ахшамадәк хитам булачағыны дәхи сөјләјирләрди; Зира мәнәллә көзәтчиләри бир гәдәр атышмадан сонра бәјаз иман бајрағыны нәсб едиб³⁷ өз аиләләри илә мүашәһрин јухары мәнәлләсинә гачмышларды. Буна тәбиәтән башгалары да һәман бајрагы чәкиб өз евләрини мәлчә³⁸ гәрар вермишләрди. Саат ики радәләри иди. Бунадәк күчәдә бөјүк бир тәлашла чарпышанларын сәдалары даһа ешидилмәјирди. Јалныз пәнчәрә вә гапы һесабы олараг бәјаз бајраглар илә бүтүн евләримиз, инди бизим нөвбәтчиләр дә бәјаз бајраглар илә тәсәллијјәт тапыб евә мүрачиәт едирләрди.

2

Һәјатым олдугча мартын он доғгузунчу кечәсини, јә'ни базар ертәси күнүнүн ахшамыны унутмарам. Бу кечә аилә әфрады бир-бирләрилә елә бир рәфтар илә давранырлардыки, санки сабаһ бир-бирини көрмәјәчәкләр, әбәди бир фәраға мәнкум олачаглар. Һеч кәсин гошунмасында³⁹ бир фәраг кәлмәси кечмиш күнләри јадавәрлик.⁴⁰ Доғрусу бу анадәк бизим аилә һәјатында көрүлмәјән бир тәбәддулат бу кечә мүшаһидә олунурду. Һамысы күрсү әтрафында бир мәчмә⁴¹ тәшкил етмишди, бири архасилә бәјаз түк јастыға тәкјә⁴² етмиш, бири јорғанын алтында күрсүнүн ләмәсини тутараг отурмушду. Хүласә һәр кәс аилә арасында олан бир тәрзи-әдәблә отурмушду. Атам күрсүнүн сәдриндә⁴³ архасындакы

јастыға сәкјә етмишди.⁴⁴ Онун мәһзун көзләри бу кечә геј-ри-ади бир дөвран илә әтрафы тамаша едирди. Отағын һәр тәрәфинә диггәт илә бахыр, аилә фәрдләрини башга бир нәзәрлә сејр едирди. Доғрусу, атамда бу анадәк белә бир бахыш, белә бир һәрәкәт көрмәмишдим. Һәр кәсин сөһбәти-ни диггәтлә динләјир, һәр кәсдән бир шеј сормаг истәјирди. Мән атамдын отағына нүдрәтән⁴⁵ кәлирдим. Нәдәнсә бу кечә мәни бир һисси-әлвида бураја сөвг етмишди. Чәриһәли их-тијары⁴⁶ өз отағымда јалғыз бурахмышдым. Атам һамы-сындан артыг мәнә диггәт нәзәрилә бахараг мәним јалғыз бир түфәнк атәши сәдасилә пәришан вә солғун олуб бүтүн хәстә дүшмәјимә тәәссүфләр едирди вә сәбәбини сорурду. Мән исә бир чочуг кими: «Нә едим, атам, мән белә шејләр көрмәмишәм, атәш ачылдыгда санки үрәјими гопарырлар. Горхурам, һәм дә лап чох горхурам. Көрәсән белә бир гов-ғанын⁴⁷ сону нә олачаг?!» дејирдим. Атам исә: һеч дә горх-мамалы, јалғыз сәбатлы⁴⁸ олун, нә олурса олсун нәһәјәти өлүмдүр. Өлүмдән башга бир тәрәфә кечиләчәк јер јохдур — дејә мәнә тәсәлли верир кими санки өзүндә мөвтүнә (өлү-мүнә — С. М.) јәгинијјәт һасил етмишди. Атамдын бу сөзлә-ри мәнә дәрин бир тә'сир бағышлады. Үрәјимдә үмидими һәр шејдән кәсиб узагда вә јахында атылан атәшләрин јә-рын⁴⁹ бизим бу харабазарда атылачағына һеч шүбһә етмә-јирдим. Қим билир, бәлкә бу кечә пәнчәрәдә гојулан вә зәиф ишыгла ишбу отағы ишыгланан бу лампа јарын архасы үстә чевриләчәк; ким билир бәлкә бу кечә даима өз мүса-фирләрилә фәхр едән күрсү јарын даими фәраға⁵⁰ мәһкум олачаг... ким билир даһа нәләр хәјалыма кәтирирдим. Елә дәрин бир хәјалата далмышдым ки, бајырда атылан атәш-ләрин сәдасыны белә ешитмирдим.

Атам шәһәримиздә вүг'у булуна кечмиш мүһарибә вә хырда мүнәзеләрдән⁵¹ нәгл едирди... Букүнкү мүһарибәнин онларла һеч тәнасүбү олмамасыны вә бунун доғрудан да бөјүк бир мүһарибә олдуғуну вә мүрури-зәман илә ишбу мүһарибәнин дилләрдә бөјүк бир дастан олачағыны сөјлә-јирди.

Кечәнин нисори⁵² иди, тәбии һәр кәси ујғу⁵³ күрсү кө-зүндән јатаға доғру чәкирди. Бајырда һәмән адәти үзрә атәшләр атылырды.

Бу кечә аилә әфрадынын⁵⁴ давранышлары көстәрдији кими әлвида кечәси олду. Бу кечәдән сонра дудманымыз сөндү. Бу кечәдән сонра о отагда кимсә башыны раһат рәх-тихаба гојуб ујумады. О ев доғрудан да бәрбад олду. Тәбии гапысына гара гыфыл да вурулду.

Билмирэм, аилэ эфрады о мәнһус кечәни насыл ујудуларса да мән сүбһү көзүмлэ көрдүм.

Саат доггуз радэләри иди. Јалныз мән атылан арамсыз атәшләрин сәдасындан пәк мүзтәриб өз јатағымда узанмышдым. Заваллы ихтијар исә: «Нәдән горхурсан. Дүнән атылан бу гәдәр атәшләр инсана дәјсә иди шәһәрдә бир нәфәр дә олсун галмазды, атылан бу гәдәр мәрмиләр имарәтләрә дәјсә иди, шәһәр харабазара дөнәрди», дејә мәнә чүмлә шәртләрлә тәсәлли верирди. Бу күн сали күнү мартын ијирмиси иди. Көј үзүнү һәмән матәм булудлары гапламышды. Әсән сојуг вә шиддәтли рузикар пәнчәрә чамларыны титрәдирди. Атәш сәдасы јахында вә узагда ешидилирди. Евдә вә күчәдә нә олдуғуну билмәјирдим.

Накәһ⁵⁵ ики нәфәр кишинин бөјүк бир тәлашла атама нида едәрәк бизим һәјәтә дахил олдуғларыны отағымын пәнчәрәсиндән көрдүм. Јанымдакы ихтијар вә евдәкиләр чох әчәлә илә бајыра чыхдылар. Буна көрә говғадан үрәјим арамсыз чырпынмаға башлады. Сонра бир инилти, бир зарылты илдырым сүр'әтилә бүтүн синирләримин һәрәкәтә кәтирди. Ев эфрадындан биринин чәриһәдар⁵⁶ олдуғуну кәндимдә јәгин едән кими, билмирэм нечә бир исте'чал илә⁵⁷ бәстәримдән⁵⁸ галхыб әлбисәми⁵⁹ кејәрәк говға мәркәзинә гачдым. Дилсуз⁶⁰ бир мәнзәрә електрик гүввәси кими бүтүн әсәбләримин дурдуғум јердә гурутду. Бизим евдән бир нечә ев аралы олан атамнын достларындан бир ихтијар һачы өз јаралы гардашыны бизим евә кәтирмишди. Јаралы әлли, әлли беш јашында шишман бир киши иди. Заваллынын сағ голуну омузундан ашағы, гуршун елә бир сурәтдә партлатмышды ки, әл вурмаг мүмкүн дејилди. Гуршунун зәрбиндән әза сүмүјү вә галын әтләри санки тахта үзәриндә балта илә дөјүлмүш вә ганла мәхлут⁶¹ олмушду. О шишман базу⁶² јалныз бир-ики синир лифләрилә омузуна мәрбутду.⁶³ Дамарларындан фәвварә верән ган сојуғун тә'сириндән заваллынын кејими үзәриндә лахта-лахта донмушду. Атам чәлд мәчруһу⁶⁴ голлары арасына алыб шүшәбәнддә һазырланмыш јатаға јыхды. Бичарә дамдан-дама кәлдији үчүн бөјүк әзијјәт чәкмишди. Атам онун чәриһәсинин бағлајырды. Фәгәт һеч бир шејлә ганынын чәрәјаныны сахламаг олмајырды; зира евдә тибби әдәватдан⁶⁵ бир дәнә дә олсун булунмајырды. Хуласә бир тәһәр голуну бағлајыб јатағында узандырдылар.

Һачы аиләсинин һарада олдуғуну билмәјирди. Гәддар чаниләр һәјәтинә һүчум етдикләри заман гардашлары илә һәјәт гапысыны бағламаға чыхдыгда гардашы чаниләрин атдығлары атәшләрдән голундакы чәриһәни алмышды. Һә-

мин чәриһәлинин голундан тутуб дамдан-дама дырманыб бизим ханәјә кәлмишди. Инди гардашынын һали-мәһзунә-синдән⁶⁶ вә көрдүјү овза'әдән⁶⁷ пәк мүкәддәр⁶⁸ иди.

Чәриһәлини илк әввәл көрдүкдә атамда бир тәғјири су-рәт⁶⁹ мүшаһидә етдик. Бичарәнин изтирабдан јанаглары јарпаг кими әсирди. Јараны сарыдыгда һәрдән башыны тәр-пәдиб аһ, әфсуслар едирди. Белә дилсуз мәнзәрәни пәришан бир гәлблә сејр етмәк мәни артыг чылғынлыг дәрәчәсинә кә-тирди. Саат он бир радәләри иди. Тәғјири-һава етмәк үчүн һәјәтә чыхдым. Инди һәр тәрәфдә гызғын атышма иди. Гоншумуз јәһудидән бир хәбәр билмәк вә бир дә әввәл фә-чи мәнзәрәни көрмәмәк үчүн јәһудинин евинә кетдим. Доғрусу өз евимизи бу саатдан тәрк етдим. Атылан бу гә-дәр топ, митралјоз вә түфәнкләрин дилхәраш⁷⁰ сәдасы јәһуди айләси арасына һеч бир тә'сир бурахмамышды. Һәр кәс өз ишинә мәшғул иди. Затән бизим айләјә дә мәнән маәда⁷¹ әввәлдән бу мүнәзеәләр һеч бир тә'сир етмирди. Фәгәт дүнән кечә күрсү башында гонушулан о фәрағ сөзлә-ри вә букүнкү дилсуз мәнзәрә бизим аилә әфрадынын ру-һуну бәршикәст етмишди. Бурада мән өзүмү бунларын тәсәллиләриндәнми, јахуд о фәчи мәнзәрәни бир дә көрмә-мәкдәнми јахшы һисс едирдим. Мүнәзеә башланан саатдан бу анадәк бир һәбчән шеј јемәјиб бир дамла су да олсун белә ичмәмишдим. Нәдәнсә анамын бураја көндәрдији на-һары бөјүк бир иштәһа илә једим.

Саат он ики тамамды. Јәһуди бир әһвалат билмәк үчүн тә'чили мәһләјә кетди вә коридор гапысыны ачыг бурахды-ғы үчүн рузикар гапыны мөвзуинә чырпыб јухарыдан бир чамыни гырды. Гарысы буну мүшаһидә единчә һиддәтләниб әгәбинчә гочасыны мазәммәт етмәјә башлады. Бу анда атам бураја мәним јаныма кәлмишди. Белә уфачыг⁷² бир шеј үстүндә онун һиддәтләндијини көрүб деди: «Ханым, һеч дә һиддәтләнмә, чам гырылмышса икисини салмаг олур. Дүнән вә букүнкү мүнәзеәдә ким билир нә гәдәр инсан га-ны ахыдылыр. Минләрчә чанлар наһаг тәләф олур. Инди, ән әһәмијјәтли шеј һәјәтдыр. Сөјлә, һәјәты нечә тапарсан?» Заваллы нә гәдәр һәјәтын бир саат сонра она әлвида дејә-чәјини һисс едирмиш.

Атамын күрсү кәнарында вә бу күн сөјләдији сөзләр санки гәлбимдә һәкк едилмиш, һәр заман мәни дүшүндүрүр. Мүшаһидә етдијим о күнкү фачиәләри, о күнкү мәсаиб⁷³, о күнкү зүлмләри, о күнкү аһ-нәваләри, о күнкү мәмат⁷⁴ мүбаризәсинә охшајыр. Онлары те'дад⁷⁵ етмәјә мәтн бир гәлб, тәсвир етмәјә гадир бир гәләм тапмаг. Танры! Өз гул-ларына о зүлмләри һеч вахт рәва көрмә!

Јәһуди мәнәлләдән мүрачиәт едиб бизим мәнәлләдә бир нечә нәфәр мүсәллаһ солдатларын дурдугларыны сөйләди. Атам илә јәһуди тез мәнлә гапысыны мәнкәм бағладылар.

Инди һәјәтимизин үзәриндән фишәнкләрин фышылты илә кечдикләри ешидилирди. Фәгәт әсл овзаидән һеч кәс хәбәрдар дејилди. Атам дүбарә јәһудидән мәни өз евиндә сахламасыны рича етди. Фәгәт әфсус бу дидар⁷⁶ бир даһа тәкәррүр етмәди.⁷⁷ О евимизә кетди, бир даһа мәни көрмәмәк үзрә өз ајагларилә мөвти⁷⁸ дәрағуш⁷⁹ етмәјә кетди!..

Мән ханәмизи тәрк етдикдән сонра орада вүгу булмуш овзаи бу нөвлә чари олмушду.⁸⁰ Бу һалда бизим евдә атам, анам, ики гардашым, дајым, гоча лиман гаравулчусу, һачы өз гардашы илә чәми сәккиз адам вар иди.

Јаралынын голуну бағладыгдан сонра гоча лиман гаровулчусу мәзнурун⁸¹ јастығы јанында она хидмәт етмәјә отурмушду. Һачы исә пәк јорғун олдуғу үчүн наһар етдикдән сонра јатмышды. Атам, гардашларым вә дајым јенә күрсү дөврәсиндә топланмышларды; атамдан маәда һамысы анамын биширдији тәам илә наһар етмишләрди. Анам исә мәтбәхдә гочасынын наһары үчүн јенидән јемәк биширмәјә мәшғул иди. Затән атам белә бир мәншәрдә јемәк гејдинә нә галмышсыныз! — дејә анамы мәзәммәтдә дәхи булунмушду. Фәгәт заваллы ана нә билсин ки, әмәли набуд⁸² олачаг, һазырладығы јемәк тәбаг ичиндә гурујачаг; газанда гајнајан динаб сабаһ гәссал⁸³ әлилә төкүләчәк...

Евимиз дар бир даланын ән ахырында јалныз ики тәрәфдән јүксәк имарәтләрлә, башга тәрәфдән исә өзү кими биргатлы имарәтләрлә мүһатдыр.⁸⁴ Бу биргатлы имарәтләр евимизин өнүндән башлајараг ики мәнәлләнин бучағынадәк имтедад едир. Мәтбәх евимизин өнүндәдир. Һәјәтдә мәтбәхә јапышыг бир һовуз вар. Мәтбәх дамынын һовуз илә ики аршын гәдәри-иртифаи⁸⁵ вардыр. Белә ки, бир нәфәр һовузун үстүнә чыхарса, һәман мәтбәх дамына тулланыб орадан башга дамларла мәнәлләјәдәк кедә биләр. Јәһуди јашадығы ев исә бизим мәтбәхә битишикдир.

Бә'дәл-зәвал саат бир радәләри иди. Јәһудинин күлфәти маса кәнарында наһар етмәјә отурмушларды. Наһар һәлә јејилмәмишди ки, дамда бир таппылты, ардынча бир нечә атәш ачылдығы ешидилди. Бизим евдә о саат бир говға гопду. Тез маса кәнарындан галхыб нә һадисә үз вердијини билмәк үчүн һәјәтә чыхдыг. Бу анда кичик гардашымын бағырты илә бизә тәрәф гачдығыны көрдүм. Заваллы чочуг хоф вә изтирабдан һараја сохулачағыны билмирди. Бизим евә үч нәфәр солдат дахил олуб ахтарыш апардыгда ушагдан һарада силаһ олдуғуну сорушмушлар. Ушаг исә бир

тәһәр чаниләрин әлиндән гуртулуб бураја илтича⁸⁶ етмишди. Бир аз кечинчә бөјүк бир изтирабла ајагјалын лиман гаровулчусу да бураја кәлди. Јәһуди ону һарада исә кизләтди. Бу һалда евимиздән атамьн сәдасы вә солдатларьн һәјәчанлы бағыртылары ешидилирди. Јәһуди евимиздәки вәзијјәтдән хәбәрдар олмаг үчүн бизим һәјәт гапысыны ачды. Солдатлар ону көрүнчә «чәлд гапыны өрт» дејә һиддәтлә бағырдылар. Јәһуди исә — онлар фәғир адамлардыр, онларла ишиниз олмасын — сөјләди. «Чәлд гапыны гапа, јохса сәни гуршунлара гурбан едәрик» дејә јенә һиддәтлә бағырдылар. Јәһуди исә хофдан гапыны гапајыб өз евинә кәлди. Горхудан һеч биримиз һәјәтә чыхмаға чүр'әт етмәјирдик. Јалныз бу гәфләти ваче'әтин нәтичәсини көзләјирдик. Бирдән бизим гапы вә пәнчәрәләрин шиддәтлә вурулдуғуну, далынча бир нечә түфәнк атәшинин мүкәррәрән⁸⁷ ачылдығыны ешитдик. Бөјүк бир хоф вә һәјәчан һамымызы әһатә етди. Атамьн сәси даһа ешидилмирди. Гәфләтән бизим һәјәт гапысы зорла ачылыб бир түфәнкли солдат дурдуғумуз һәјәтә кирди. Јәһудинин ушаглары хофдан анасына сарылыб «мама, мама» дејә фәрјад едирләрди. Јәһуди арвадынын бағыртысы бүтүн һәјәти долдурмушду. Солдаты көрүнчә отаға кирмәк истәди. Солдат исә «дурунуз!» — дејә һиддәтлә бағырыб бир-бир чочуглары зорла анасындан ајырды. Бу шишман кәнч чанинин гуршағындан, боғазына дәк бүтүн бәдәни гуршунла мәстур⁸⁸ иди. Гејздән гызармыш гара көзләриндән санки аловлугығылчымлар сачырды. Шиддәтли нәфәсләринин тә'сириндән кениш көксү тез-тез галхыб јатырды.

Мән бу һалда баш вә ајағы ачыг коридорун гапысына чансыз бир чәсәд кими тәкјә⁸⁹ етмишдим. Јәһуди мәним сол тәрәфимдә, арвад вә ушаглары исә солдатын сағ тәрәфиндә дурмушларды. Ганичән чани бөјүк бир диггәтлә бахырды. Мәни көрчәк тез түфәнкин чахмағыны чәкиб гафамьн бәрабәриндә тутараг мәнән гејзлә «Сән кимсән?» — дејә түркчә сорду; Мән исә үрәјимә һеч бир хоф кәтирмәјиб јәһудини көстәрәрәк русча «мән онун гардашыјам» дејә чаваб вердим. О исә буна бавәр⁹⁰ едиб, түфәнки јанына алараг тә'чили бизим һәјәтә өз аркадашларынын јанына кетди.

Евимизә кирмиш чаниләр јухарыда тәсвир етдијим јолларла чыхыб јәһудинин дамында дурмушдулар. Бу һалда бизим евдән көзүјашлы анамын фәрјадынын сәдасы кәлирди. Чаниләр дамда дурдуглары үчүн отагдан чыхмајырдым. Бирдән анам сузишли⁹¹ бир фәрјадла башы ачыг, көјнәји параланмыш, бизим һәјәтдән гачыб јәһудинин евинә кәлди.

Мәни көрдүктө тез гучагына алыб «аман оғлум, атаны өлдүрдүлөр, евимизи јыхдылар...» дејинчә дәһшәтдән бүтүн синирләрим гурујуб дил ачмаға өзүмдә игтидар тапмадым. Јалныз бир тәһәр анамын фәрјадыны сакит етмәјә чалышырдым. Заваллы инди ики әлләрилә сачларыны јолуб, мән бајыра чыхмаг истәдикдә мәни бүтүн гүввәсилә тутуб бурахмаг истәмирди. Һәрдән мәним адымы фәрјад илә нида едирди. Һеч бир нөв илә ону сакит едә билмирдим. Белә бир фәрјад јалныз өзүнү вә мәни өлүм пәнчәсинә сөвг едирди. Чүнки чаниләр һәлә дамда идиләр. Анамын Һеч бир шеј динләмәмәси вә белә муамиләси мәни нәһәјәт һиддәтләндирди. Бүтүн гүввәмлә онун әлләриндән тутуб дөшәмәнин үзәринә јыхдым. «Бағырма! Чаниләр һәлә бурададырлар, сәсимизи ешидәрләрсә бизи зәһәрли гуршунлара гурбан едәрләр» — дедим. Заваллы үзү үстә дөшәмәјә сарылыб бир даһа фәрјад етмәјә чүр'әт етмәјирди. Кичик гардашым да бир бучагда үзү дивара дуруб һәзин-һәзин көз јашларыны чари⁹² едирди.

Јәһуди аиләси илә һәјәтдә дурмушдулар. Бүтүн бу дәһшәтләрдән көз јашларым белә гурумушду. Атамын сәбәбсиз олараг дүшмән күлләләринә һәдәф олдуғуну дүшүндүктә бүтүн бәдәним ләрзәјә кәлирди. Инди ән зијадә гардашым илә дајымын көрүнмәмәси мәни тәшвишә салырды. Анам онларын саламат олдуғуну, Һачынын исә атамла мән⁹³ гәтл едилдијини сөјләјирди. Бир аз кечинчә дајым илә гардашым тәләсик олдуғумуз јерә кәлиб бизә чаниләрин кетдијини хәбәр вердиләр. Дајым вә гардашымын көзләри хоф вә дәһшәтдән дөрд ачылмышды. Дајым анама мүрачиәтлә: «Бүтүн бу фәрјадлар әбәсдир. Вахт мүсаидкән⁹⁴ һәр кәс һәјатын һифз етмәлидир. Мән ушаглары көтүрүб өзүмә бир мәлчә ахтармаға кедирәм. Сән гадынсан, бәлкә сәнә рәһм етсинләр» — дејиб ушаглары голундан јапышды. Јәһуди онлары гоншу евләрин биринә өтүрдү. Мән исә бурада галмағы мәсләһәт билдим.

Бүтүн бу вәзијәтдән јәһудилә бир һәјәтдә јашајан мүсәлман гадынлары бихәбәр иди.

Чаниләр кетдикдән сонра анам јенә фәрјад едәрәк бајыра чыхды. Бу фәрјада һәммин гадынлар һамысы һәјәтә чыхыб бу гәмли фачиәдән хәбәр тутунча һамысы анамла бирликдә тәләсик бизим евә гачдылар.

Артыг ики күнлүк мүһарибәдә кимләрин иштирак етдијини вә нә үчүн бунун белә давамыны бир саат әввәл көрдүјүм сәһнәләр көзәлчә көстәрирди. Ислам ады дашыјана аман јох, зира о мәнһус гоншу милләтин ганичән чанаварлары инди вахтдан истифадә едәрәк башга сијаси бир маска

илә гуршагдан дишләринәдәк силаһланыб әхсар⁹⁵ етмәк гәсдилә өзләриндән милјонларча чох вә гапы бир гоншу олан нәчиб бир милләти өз јурдларында набуд етмәјә бөјүк бир чүр'әтлә әл ачмышларды. Намә'лум әсбабдан⁹⁶ нашы башланан вә һеч дә көзләнмәјән бу мүһарибәнин затән милли олмајыб сијаси олмасы күн кими ашкар иди. Әввәл күн белә сөzlәр һеч кимин ағлына белә кәлмәзди. Бејнәл-миләл фүгәра-касыб һөкүмәти бәрпа етмәјә јардым көстәрәнләр нәдәнсә ислам адыны дашыјан буржуа дејил, зәһ-мәткешләрини белә доғрамаға әһд-пејман етмишләрди. Бу күн онларла мәһәллә мүһарибәси едәнләри дејил, өз евиндә отуран үрәји тәмиз ислам әһалисини һеч бир иртичаларына ичтимаи јетмәксизин наһаг олараг фачианә бир сурәтдә зәһәрли күлләләрә вә јалын гылынчлара гурбан едирләрди.

Инди евимиздә ганичән чаниләр тәрәфиндән едилән о фәчиһ⁹⁷ мүамиләни⁹⁸ тәсвир етмәјә мүбаширәт едирәм.⁹⁹ Јухарыда сөјләдијим кими аилә үзвләри бүтүн вәзијјәти саатдан бихәбәр өз ишләринә мәшғул идиләр. Чаниләр јәһудинин дамындан шүшәбәнддә јаралынын јанында отуран гоча лиман гаровулчусуна атәш ачырлар. О буну мүшаһидә етдикдә тез башыны ашағы әјир. Атылан күллә пәнчәрәнин чамыны дәлиб гочанын башы үзәриндән кечәрәк заваллы јаралынын үрәјиндән дәјир. Күлјәнин тә'сириндән о адам өз јатағындан ики аршын узаға, бучагда гојулан буфетин өнүнә тулланыр. Атылан бу чәфа атәши, гочанын бағыртысы һамысыны өз мәшғулијјәтләриндән ајырыр. Һамысы һадисә јеринә топланыр. Бунлары бөјүк бир диггәтлә тә'гиб едән чаниләр исә дамдан һәммин пәнчәрә чамларыны гырараг евә һүчум едирләр. Онлар јалын хәнчәр илә бунлары тәһдид¹⁰⁰ едәрәк евдә олан силаһларыны вермәји әмр едирләр. Фәгәт бүтүн силаһлар бир саат әввәл кизләдилмишди. Чаниләр ахтарыб бир силаһ да тапмадыгдан сонра бунлары нөвбә илә ахтарыб чибләриндәки пулларыны алырлар.

Атамла Һачы өз әлләрилә пул кисәләрини чыхарыб чаниләрә верирләр. Хүсусән атам онлара јалныз һәјатына тохунмамалары үчүн бүтүн мал-дөвләтини верәчәјини бир дил илә сөјләјир. Заваллынын әлләри гојнунда отаг гапысына, Һачы исә үзбәүз мәтбәх гапысына сөјкәнмишди. Гардашым бунларын икисинин ортасында дајанмышды. Онун архасында буфетин өнүндә ики дәфә јараланан гоча һәјат илә мүбаризә едир кими ган ичиндә чапалајырды. Фәгәт, һәр кәс кәнди өлүмүнү гаршыламаға дүзүлмүш онун һалына артыг јанан јохдур. Дајым исә дәһлиз гапысынын ичиндә

дурмушду. Инсан ганына сусамыш чаниләр пуллары алыб араларында бөлдүкдән сонра икиси һәман һәјәтә чыхыр. Бири исә бајыра чыхаркән әввәлчә атамын синәсини нишан едәрәк бир атәш ачыр, ардынча һачынын көксүндән вурур.

Һәр икиси дәһшәтли бир сурәтдә јерә јыхылырлар. Гардашым исә чәлд мәтбәхә сохулур.

Анам бу сузнак¹⁰¹ фачиәни белә тәсвир едир. Атан чансыз чәсәд кими гапыја сөјкәнмишди. Залым ганичән бајыра чыхаркән силаһы галдырыб атаны нишан етдикдә мән фәрјад едәрәк силаһын лүләсиндән бәрк јапышдым. О исә түфәнк гундағыја мәни кери итәләјиб әввәлчә бир атәшлә атаны, сонра да һачыны јерә сәриб тез бајыра чыхды. Атан ики әлләрилә үрәјини тутуб үзү үстә јерә јыхыларкән мән дәрһал гачыб ону гучагладым. Фәгәт онун сигләти¹⁰² мәни өзүјлә бәрабәр јерә сәрди. Мән онун әввәлчә биһуш дүшдүјүнү күман едирдим. Лакин сонрадан дајын кәлиб ону архасы үстә чевирдикдә бир дәфә ағзыны ачыб-өртдү. Бунунла о әзиз чаныны тәслим етдијини билиб чәлд үзүнү өз гырмызы мәндилимлә¹⁰³ ситр етдим.¹⁰⁴ Һачы исә бөјрү үстә дүшүб һәлә һәјат илә чырпышырды вә ағзындан ган чөлә пүскүрүрдү. Бизи көрүнчә јарымчыг вә анлашылмаз бир сәслә: «Мүсәлман дејилмисиниз, өлүрәм... мәним әл-ајагларымы дүзәлдин», — деди.

Дајын чәлд онун әл-ајағыны дүз едиб үзүнә чухасыны өртдү. Бунунла һачынын сәдасы бир даһа ешидилмәз олду. Һәр тәрәфдән мәни дәһшәт әһатә етди. Нә едәчәјими шашырдым. Һәман фәрјад илә бајыра гачдым.

Чаниләр даһа кетмишдиләр. Мән өзүмдә евимиздә фачиәли мәнзәрәни тамаша етмәјә мәтин бир гәлб тапмајырдым. Заваллы анам јухарыда дејилән гадынларла евимиздә о дәһшәтли вә гәмли мәнзәрәдә аһ-фәған гопарырларды. Бир аздан сонра һамысы орадан өз евләринә гајытдылар. Бизим аилә үзвләри инди доғрудан да мүнфәрид олуб һәр кәс өзүнә бир сығыначаг тапмышды.

Мән бу дәһшәтләрин бунунла битдијини вә бир даһа тәкрар етмәјәчәјини зәнн едирдим. Бирдән мәһәлләдә бөјүк говға гопду вә бизим мәһәллә гапысы шиддәтлә дөјүлмәјә башлады.

Јәһудинин арвад-ушағы јенә фәрјад етмәјә башладылар. Јәһуди хоф вә дәһшәтдән өзүнү итирмиш бир һалда мәнә: «Аллаһ хәтринә мәним евими тәрк едиб кет өз евиниздә бир јердә кизлән, чаниләр бураја кәлиб мәним евимдә мүсәлман олдуғуну биләрсә һамымызы доғрарлар. Өзүнә вә ушагларыма рәһмин кәлсин» — дејиб тә'киддә булунду. Мән онун бәрабәриндә ики диз үстә сәчдәјә гапаныб, онун

этәјиндән јапышараг аллаһ вә һәзрәт Муса хатири үчүн белә бир вахтда мәни дүшмәнләр пәнчәсинә вермәмәсини көз јашларымла истирһам¹⁰⁵ етдим. Јәһуди нә гәдәр исрар етдисә мән онун дамәнини¹⁰⁶ бурахмадым. Ахырда өз аиләсијлә һәјәтә чыхыб ев гапысыны үзүмә гапады. Һәјәт гапысы даһа шиддәтлә дөјүлүрдүсә дә кимсә кедиб ону ачмаға чүр'әт едәммәјирди. Нәһәјәт һәјәтдәки гадынлардан бири кедиб дүшмәнләр үзүнә гапыны ачды. Мән јәһудинин бош отағында кизләнмәјә бир јер тапмадығымдан ики пәнчәрәнин ортасында дуруб һәјәтә кимләрин дахил олдуғуну көрмәк үчүн пәнчәрә чамындан јавашча бајыра бахырдым. Једди-сәккиз нәфәрдән ибарәт бир дәстә чаниләр һәјәтә дахил олунча һәјәтдә биринчи евә кириб мүсәлман гадын вә гызлары бајыра чыхартдылар. Бичәрә гадынлар дад вә фәрјада башлајыб һәјәтдә јенидән бир мәншәр гопардылар. Ислам ганына сусамыш чаниләр јәһудидән һарада мүсәлман олдуғуну исрарла сорушуб гадынлара исә кишиләрини тез вермәләрини әмр едирдиләр. Һалбуки, гадынлардан икиси дул, үчү гыз олуб евләриндә һеч бир арха дуранлары јох иди. Анам да бунларын арасында иди. Чаниләр һәјәтдә һәр бучағы ахтарырларды. Бирдән ики атәшин далбадал ачылдығыны вә чаниләрин һиддәтли бағыртыларыны ешидинчә хоф вә дәншәтдән бүтүн вүчудум титрәмәјә башлады. Мә'лум олдуғу үзрә әввәлчә евимиздә чаниләр әлиндән гуртарыб кизләнмиш гоча лиман гаровулчусу олдуғу јерин гапысыны ичәридән мөһкәм гапамышды. Инди тәслим олмаг истәмәјән гочаја чаниләр ики атәш пүскүрдүләр. Аллаһа шүкүр ки, атылан күлләләр гочанын горхудан сыхылдығы бучаға дәјмәјиб, өндәки бучағын дашларында бәнд алыб. Белә үч дәфә дүшмән күлләсинә мә'руз галмыш гоча јенә бу вәртәдән¹⁰⁷ саламат гуртулуб бу дәфә начар залымларын тә'кидилә бајыра чыхарылыр.

Мәзкур чаниләрдән ики нәфәри гоча илә гадынлары һејван сүрүсү кими өнүнә гатыб әсир адыјла һара исә апардылар. Инди чаниләр нөвбә илә һәјәтдәки евләри ахтарыб гарәт вә талан едирдиләр. Ахырда мән олдуғум евин гапысына кәлдиләр. Мән өзүмү итирмиш бир һалда, һәр тәрәфи ачыг чарпајынын алтына кириб, чаниләр евә дахил олурларса, мәни көрмәсинләр дејә бүтүн вүчудуму кирпи кими јумурламышдым. Јәһуди исә чаниләри өз евинә бурахмамаг үчүн гапыны мөһкәм тутуб дајанмышды. Онлар јәһудидән һарада даһа мүсәлман јашадығыны тә'кидлә соруб, евә дахил олмаг истәјирдиләр. Јәһуди исә бу евин өзүнә мәхсус олуб, бурада мүсәлманлар олмамасыны, гоншу евдә олуб бир саат әввәл һамысынын гәтл едилдијини сөјләјиб бизим

еви онлара көстәрди. Бир дэфә гарәт едилмиш вә инди саһибсиз бурахылмыш еви бу чани гарәткарлар јенидән талан едиб кетдиләр.

Инди һәјәтдә јәһуди күлфәтијлә јалныз мән галмышдым. Јәһудидән мәни гардашым вә дајым олдуғу јерә мүшајәт етмәји рича етдим. Мән, јәһуди өз аиләсијлә даланда гоншу евә кетдик. Бурадакылар бу саат мәһләмизи бүрүмүш бәладан чох мүзтәриб идиләр. Ев саһибәси мәним солғун симамы, сојугдан тир-тир әсдијими көрүнчә мәним үчүн тез јатаг һазырлајыб мәним раһат олмамы вә һеч дә горхмамағымы төвсијә етди.

Саат үч радәләри иди. Артыг бизим мәһәлләдә атәш сәдалары кәсилмишди. Јалныз узагдан түфәнк вә митралјоз¹⁰⁸ атәшләринин сәдалары ешидилирди. Артыг бу мәнһус¹⁰⁹ наһарын сону хәрабазарла нәтичәләнмишди. Ахшам бир нечә аилә үзвләри бир отагда топлашыб бу күн көрдүкләри фаһиәләрдән вә чаниләрин етдикләри мүамилатдан нәгл едирдиләр. Инди мәни һәр шејдән зијадә анамын көрүнмәмәси раһатсыз едирди. Јәһудиләр онун шәксиз башга әсирләрлә мәһәлли театрларын бириндә мүһафизә едилдијини вә кимсәнин онунла фәна бир мүамиләдә булунмајачағыны сөјләјирләрдисә дә јенә дә өзүмдә заваллы гадынын бу күн көрдүјү мүсибәтләри, көзләри өнүндә севкили әринин наһаг дүшмән күлләсинә һәдәф олдуғуну вә өзүнүн нәһајәт әсир олараг ајағјалын, башыачыг мәһләләр илә апарылдығыны дүшүндүкчә санки бәдәнимдә буз донурду.

Ашағы мәртәбәдә олан Губа јәһудиләринин ушаглары бизим јанымыза кәлирдиләр. Фәгәт бурада тәсадүф етдијим үрәкјандыран вә көз јашардан бир мәнзәрә зәһәрли тәсир бағышлады. Бахыныз, ислам чочуғунун башына нә кәлир?! Кичик гардашымы бу узун палтарлы јәһуди ушагларынын арасында тәфриг¹¹⁰ едә билмирдим. Һәр кәс ону әввәлчә көрмәмиш олсајды инди бир јәһуди гыз ушағындан ајыраммазды. Кәнарлары бафта илә тикилмиш узун бир дон әјнинә кејиндирилмиш, башына бәјаз бир чалма сарыјыб үзәриндән бојун, боғазыны өртмәк үчүн бир өрпәк бағламышды. Доғрусу мән гардашымы сағ көзүндә көз хәстәлијиндән галмыш бәјаз нишандан таныдым. Заваллы ушаг бир күн әввәл өз ана-атасы арасында елә мәсрур¹¹¹ икән бу күн башга бир мөвгедә, башга бир гијафәдә, башга бир вәзијәтдә иди. Инди доғрудан да бир јетимә бәнзәјирди. Башга вахтда белә бир гијафә инсана күлүнч кәләрди. Инди исә һәр кәс онун белә бир һалына ачыјырды...

Бирдән һәјәтдә бир говға гопду. Һамымыз назир¹¹² балкона чыхдыг. Әтраф евләрин бириндә јанғын башладығын-

дан көј үзүндөн вә әтрафдакы жүксәк ханәләрин пәнчәрә чамларындан әтрафа гырмызы зија әксәндаз олурду.¹¹³ Һә-јәтдәки гадын вә ушаглары бағырты вә һәјәчаны елә бир мәнзәрә тәшкил етмишди ки, санки дүнја үзәриндә јенидән Бабил пәракәндәлији вә...

Һәрә бир нөв диллә, һәрә бир нөв әчајиб бағыртыларла мәһиһәр јаратмышларды. Хүсусән Губа јәһуди гадынларынын бағыртысы бүтүн һәјәти тәзәлзүлә¹¹⁴ кәтирмишди. Әслән јанғын бир нечә ев биздән узагда иди. Һәм дә бу евләри јанғындан бир мәһәллә ајырырды. Фәгәт белә дәһшәтли бағыртылар һамысыны хоф вә изтираб ичиндә бурахмышды. Һәр кәс өзүнә лазыми шејләрдән: јорған, дөшәк вә палтарлардан топлајыб чәлд бир јерә көчмәк нијјәтиндә бәргәрар олдулар. Фәгәт кет-кедә әввәлки шиддәтини гејб едән јанғын һамысынын илк мәрәмыны тәбдил¹¹⁵ едиб һәр нә олурса, өз евләриндә галмағы мәсләһәт билдиләр.

О кечә олдуғумуз отаг бир стасион залы һалыны алмышды. Һәр кәс өз бохчасыны башы алтына гојуб изтирабдан бир аз раһат нәфәс алмаг үчүн узанмышды.

О кечәни бүтүн изтираб вә дәһшәтилә көз гапамадан сүбһ етдик.

4

Мүһарибәнин әввәлиндән көј үзүнү гапамыш матәм булудлары бу күн артыг дағылыб, јени доғмуш илк баһар күнәши зәррин шүа илә бу хуналуд¹¹⁶ матәмсарајы¹¹⁷ тәнвир едирди. Шәһәр овзаиндән хәбәр билмәк үчүн јәһуди чочуглары тездән мәһләмизә чыхмышларды.

Кәтирдикләри о сузнак вә дил јахычы хәбәрләриндә ислам гурбанларынын бүтүн күчәләр боју гырлар үзәриндә дәниз саһилинә тордан атылмыш балыглар кими јан-јана ганлы өлүм јатағында јатдыгларыны сөјләјирләрди.

Ики күндән бәри күнаһсыз мәзлумлары торпаға ендирмиш вә бөјүк ханиманлары сөндүрән атәшләрин сәдасы инди шәһәрин узаг јерләриндән ешидилирди. Бизим мәһәлләдә исә бөјүк бир сүкунәт һөкм сүрүрдү. Мән бунунла бүтүн бәлаларын бурадан артыг узаглашдығыны зәнн едирдим. Фәгәт зәнним көзләнилмәјән нәтичәләр верди. Бу күн гоншу милләтин ганичән чанаварлары күнч-бучагда кизләнмиш түрк-ислам јавруларыны гырмаға гол чырмаламышдылар. Һәр бир рус вә јәһуди евләрини ахтарыб өлүм һәдәсијлә мүсәлманлары вермәләрини әмр едирдиләр.

Белә бир чани вә гарәткарлар дәстәси бизим күчәјә дәхи кәлмишләрди. Бизи бу анадәк инсанлыг намына сахла-

јан јәһудиләр бу әһвалатдан бөјүк бир тәшвишә дүшмүш-
ләрди. Бу һәјәтдә сүкунәт едән бүтүн јәһудиләр гадын вә
ушагларыјла чыхыб күчәдә даланын хәдхәниндә¹¹⁸ дур-
мушдулар. Ев саһиб Левин чох һәлим бир киши иди.
Һәрдән јанымыза кәлиб овзай-әһвалатдан бизи акаһ едә-
рәк бу дәгигәләр чох горхулу олдуғу үчүн јалныз мәтанәтли
олмағымызы төвсијә едиб һәр нөвлә олурса бизи мүдафиә
едәчәјини сөјләјирди.

Күчәдә јени ислам гурбанларынын дад, фәрјадлары вә
әтраф евләрдән күчәјә чыхарылан мә'сум чочугларын үрәк-
парчалајан бағыртылары ешидилирди. Бунлары чаниләр
зорла кизләндикләри јерләрдән алыб күчәдә күлләјә вә
јалын гылынча гурбан едирдиләр. Кичик гардашымла да-
јым алт мәртәбәдә идиләр. Мән өзүмдән кичик гардашымла
Левинин отағында отурмушдум. Левин исә јалныз бизим
пәришан һалымыза алудә олуб дирикөзлү инсанлары ча-
ниләр әлинә вермәмәк үчүн чарәләр дүшүнүрдү. Биз, ики
гардаш дилимиз нитгдән ачиз һәр шејдән гәти үмид едиб
јалныз өлүмү көзләјирдик. Һәр бир чарә дүшүнмәк вахты
кечмишди. Бирдән күчәдә дуран гадын вә ушагларын һәјә-
чанлы сәдалары ешидилди. Чаниләрин олдуғумуз евә јени-
дән һүчум етдикләрини јәгин едәрәк тәләсик сәндәлимдән
галхдым. Үзүмү гази-әл-һачат дәркаһына галдырыб кәлмеји-
шәһадәтими бир ачиз дил илә чари едәрәк гатилләрим
истигбал етмәјә һазыр дурмушдум. Гардашым исә ев гапы-
сына сөјкәнмишди. Мән онун солғун көзләринә ајрылыг
нәзәрилә бахыб титрәк бир сәслә: «Гардаш, инди өлүмү
гаршыламаға һазыр олаг. Артыг күчәдә о мәзлум гурбан-
лара мүсафир олачағыг» — дејәркән көзләримдән ики дам-
ла ганлы јаш јерә енди. Гардашым бир сөз сөјләмәјиб јал-
ныз мәндил илә јашармыш көзләрини силирди.

Аллаһа шүкүр ки, бир нечә кәнч јәһуди көһнә рус ор-
дусундан олдуғларына көрә әлләринә силаһ алыб, күчәдә
өз аиләләринин арасында чаниләрин евләринә кирмәмәләри
үчүн куја командан тәрәфиндән бир нечә еви мүһафизә ет-
мәјә тә'јин едилдикләрини вә бурада даһа мүсәлман олма-
масыны онлара сөјләјәрәк һәр бир тәрзә гаршы һазыр дур-
мушдулар. Бу һалла ахырадәк бөјүк бир сәбатла мөвгеләри-
ни мөһкәмләшдириб өзләрини һәр бир тәчавүз, бизләри исә
өлүмүн пәнчәсиндән хилас етдиләр.

Саат ону кечмишди. Күчәдә дуранлардан бә'зиси мүра-
чиәт едиб артыг мүсалиһә¹¹⁹ заманы олдуғу үчүн күчәдә
сакитлик бәрпа олдуғуну тәбәгишир едир.¹²⁰ Бу анда һәги-
гәтән һәр тәрәфдә атәш сәдалары кәсилмишди. Фәгәт шә-
һәрин ичиндә ики күнлүк мүһарибәдә күчәләрдә галан

биһесаb мејитләри дашымаға тәләсән арабаларын гопардығы курултулар шәһәрә бир вәлвәлә салмышды. Сүлһ мүзакирәләринин нәтичәси саат бирдә мә'лум олмалы иди. Артыг күчәләрдә рус әскәрләринин көрүндүјүнү вә мүсәлманлары вәһши гүввәләрин әлиндән алыб јахында олан тәһәрри¹²¹ полисинә апардыгларыны бизә хәбәр вердиләр. Мүсәлман ганына сусамыш хаинләр сүлһ заманында јенә әлләринә кечән мүсәлманлары өлдүрүрдүләр. Сүлһ мүзакирәләринин нәјә мүнчәрр¹²² олачағы бәлли олмадығы үчүн гоншумуз јәһуди бизим дә тәһәрри полисинә верилмәмизи сәләһ¹²³ билди. Бир-ики нәфәр һәммин әскәрләрдән чағырыб вәзијјәтдән онлары акаһ етдикдән сонра бизи онлара тәслим етди.

Әввәлчә мән горхудан бајыра чыхмаг истәмәјирдим, фәгәт әскәрләрин бизи ахыр нәфәсәдәк мүдафиә едиб һеч вахт чаниләр әлине вермәјәчәкләрини јәгин етдикдән сонра һамымыз онларын мүшајиәтилә тәһәрри полисинә кетдик.

Күчәјә чыхаркән көрдүјүм мәнзәрәдән мәни дәһшәт бүрүдү. Һәр бучагда силаһлы әскәрләр дурмушдулар. Гырларын чох јерләриндә донмуш вә гаралмыш инсан ганларынын изи варды.

Полиسدә бизә ајрыча отаг вериб фәлакәтзәдәләрә едилән јардым вә һөрмәт кими бизә мәрһәмәт етдиләр. Бир аздан сонра бизим јанымыза бир хәстә гоча гадынла ики кәнч оғлуну да кәтирдиләр. Отағын гапысы мөһкәм бағлананда гаранлыг отагда өз мүсибәтләримизи данышырдыг.

Бир нечә саатдан сонра ахтарыш полисинин рәис мүавини кәлиб артыг сүлһ әгд¹²⁴ едилдијини вә һәр кәсин сәламәт һараја истәјирсә кедә билмәсини е'лан етди. Мән күчәјә чыхдым. Инди күчәләрдә артыг кедиш-кәлиш олдуғуну вә бә'зи гапыларын өнүндә мүсәлманларын да дурдуғуну көрдүм, фәгәт бир дә өз евимизә кетмәк вә о кәдәрли мәнзәрәни сејр етмәк истәмирдим. Гоншулугда башга бир јәһуди, бу кечә тәк олдуғу үчүн бизи евинә дә'вәт етди.

Ахшам һамымыз маса кәнарында әјләшиб үч күндә чәкдијимиз мүсибәт вә о мәнһус мәнзәрәләри хәјалымда тәрсим¹²⁵ етдикдә дәли олмаг дәрәчәсинә кәлирдим, һеч бир нөвлә бу гара хәјаләти јох едә билмирдим. Бөјүк бир сәбирсизликлә сүбһүн ачылмасыны көзләјирдим бәлкә залымлар дәстकिри¹²⁶ олан анамы тапым вә атамын гуру јер үзәриндә дүшән нә'шини¹²⁷ дәфи едәк.

Мартын көзэл бир күнү иди. Эсэн бади-сәба илк баһарын о көзэл чичәкләринин рајиһәсини дејил, үч күндә төкүлән һәдсиз ганларын мә'шум гохуларыны фәләкзәдәләрин шамына¹²⁸ јетирирди. О афтабе¹²⁹-аләмтаб¹³⁰ нурани шүаларыны бу мүәззәм¹³¹ шәһәрин үзәриндә јаваш-јаваш нәшр¹³² едирди. Күчәләрдә даһа еркән һәрәкәт башланмышды. Өз тә'чили ишләримин битирмәк вә гоншулардан хәбәр билмәк үчүн күчәјә чыхмышдым. Һәр кәс өз гәминә алудә иди. Бизим кими бу мәнһус һадисәдән бир нөвлә саламат чыханлар јанларында нә бир гадынларыны, нә бир чочугларыны көрүрләрди.

Һәр кәсин үзүндә бир солғунлуг, бир кин, бир пәришанлыг мүшаһидә олунурду. Һәр кәс бир-бирини ачы көз јашлары илә гаршылајыб бөјүк иштибагла¹³³ әһвалын сорушурду.

Шәһәрин јухары мәһәлләсиндән бизим гоһум-әгрәбаларымыздан бә'зиләри кәлмишдиләр. Баш верән вәзијјәтдән онлары акаһ етдикдән сонра инди мәзарстана, мүбәддәл¹³⁴ олмуш көһнә јурдумуза о дилсуз мәнзәрәни сејр етмәјә кетдик.

Көрдүјүм бунча вагеләр инди бүтүн хоф вә дәһшәтли мәнзәрәләри сејр етмәјә гәлбимдә бир бошлуг јаратмышды. Ев гапысыны ачинча ичәридән бир мәзар гохусу кәлди. Көрдүјүм бу мәнзәрәни зәннимчә ән маһир бир рәссам белә нәгш етмәјә өз әлләриндә игтидар тапмазды. Бура бир мәзарстан дејил, һәгигәтән бир гәтл јери иди. Отаг гапысынын өнүндә јалныз киришдән јухары бир парча илә сидр¹³⁵ едилмиш, шишман бармагларыны овучлары ичинә бүкүб о гүввәтли базуларыны мүстәгим¹³⁶ олараг јанларына узатмыш гәви¹³⁷ бир вүчуд јалныз көһнә һәсирләрлә дөшәнмиш сојуг гырын ичәрисиндә узанмышды. Бу мәним заваллы атам иди.

Онун сағ тәрәфиндә өз хунуна¹³⁸ алудә¹³⁹ бинәва Һачы дүшмүшдү. Ән чијәр дағлајан мәнзәрәни буфет өнүндә дүшән мәгтул¹⁴⁰ тәшкил едирди. Бу әввәлдә әһвалатыны јаздығым Һачынын гардашы иди. Заваллы алдығы бир нечә дәнә јарадан инсанлар тәрәфиндән тәрк едилмиш бир евдә өлүм илә чох чарпышдығындандыр ки, бир тәрәфи илә бир голу бүкүлмәјәрәк јухарыда галмышды. Бу гәтлкахын¹⁴¹ диварлары вә ичиндәки ев мүхәлләфаты¹⁴² шәһидләр ганы илә гана булашмышды. Чаниләр тәрәфиндән атылан ситәм күлләләри дивары, гапы вә пәнчәрә чәрчивәләрини бир нечә јердән дәлмишди. Отаг гапыларынын һамысы ачылмыш-

ды. Ев эшјасынын бэ'зиләри гарәт едилиб галанлары исә һәрә бир тәрәфә атылмышды. Бүтүн эшја илә мәмлү¹⁴³ сандыглар сындырылыб гарәт едилдикдән сонра үзү үстә чеврилмишди. Хүласә отагларда әл дәјилмәмиш бир шеј галмамышды... Мәтбәхә кирдим, нә гәдәр һејрәтәфза¹⁴⁴ бир мәнзәрә!..

Јухајајанын үзәриндә мүрәббә¹⁴⁵ шәклиндә кәсилмиш хырда хәмир парчаларынын үзәриндә ики күн бундан габаг гојулмуш фындыг бојда әт күфтәчикләри вә бөјүк табагда бир-биринә јапышмамаг үчүн үзәрләринә нарын ун әләнмиш дүшбәрәләр дә дурурларды.

Очаг үстүндә гојулан газандакы динабы гајнатмаг үчүн очағын ичинә гојулмуш шам ағачы дәјәнәкләри ахырадәк јанмајыб очағын ағзында мүрәккәбә батырылмыш гәләм учуна бәнзәр јанмамыш гыса парчалар бурахмышды. Бу дәсткаһы белә натамам бир һалда гојуб гачмаға онлары һансы бир гүввә вадар етмишди: дүшмәнин ситәмли әлләри бүтүн ев үзвләринин зөвгүнү позмуш, илк әввәл онларын севимли отағыны ган дәрјасына атмыш, атасыны дәскир едиб әзиз јавруларындан узаг салмыш, даима белә мәфур¹⁴⁶ еви инди јер алтында тапылмыш бир асар-әтигә отағына, даһа доғрусу бир мәзарстана дөндәрмиш... Бүтүн бу дәһшәтли мәнзәрәни ачы тәәссүратла сејр етдим... Анамын нә һалда олдуғу мәни артыг мүзтәриб едирди. Ону тапмаға рәван¹⁴⁷ олдум.

Күчәләр зијадә гәләбәлик¹⁴⁸ иди. Фәгәт асфалтламы, күчәнин ортасы иләми кетдијими билмирдим. Чаддәјә јетишдикдә әсарәтдән хилас олмуш ислам гадын вә ушагларынын дәстәләрлә кәлдикләрини көрүб нә гәдәр диггәтлә бахдымса анамы вә онун мәә¹⁴⁹ әсир олан гадынлары көрмәдим. Пәришан бир һал илә Мајылов театрынын өнүнә кедирдим. Театра кедән јолун ики тәрәфиндә мүсәлләһ¹⁵⁰ үбус¹⁵¹ үзлү әскәрләр дуруб театрдан чыхан әсирләрин әтрафа дағылмамалары үчүн бир сәдд чәкмишләрди. Мән әскәрләрин өнүндә дуруб бөјүк бир тәшвишлә анамы бәлкә бурадан харич олачаг дејә көзләјирдим. Илк әввәл бир дәстә киши чыхды. Онларын ардынча чыхан гадынларын ортасында анамы көрүнчә сүрурдан¹⁵² биһуш олмаг дәрәчәсинә кәлдим. Бичарә мәни көрдүкдә дәли олмасын дејә өзүмү она көстәрмәдим. Ардынча онунла әсир дүшән гадынлар бајыра чыхдыгда мән онларын ардынча дүшүб јаваш-јаваш кедирдим. Нечә олдуса гоча гадын мәни көрдү. Заваллы бир сузнак аһ чәкиб «сән бурадасанмы, анан сәни көрдүмү?» — дејә бөјүк бир изтирабла суал верди. Мән исә анамын һәлә мәни көрмәмәсини сөјләјиб вә мәним һәлә

бурада олдуғуму она демәмәсини рича етдим. О исә мәни динләмәјиб тез анама вә өз гызларына мәни көстәрди. Заваллы анам мәни көрдүкдә доғрудан да дәли олмаг дәрәчәсинә кәлди. «Аһ јаврум, нечә олду, де, сән бураја кәлдин» — дејә ағламаға башлајыб гардашларымын һарада олдуғларыны бөјүк әчәлә илә сорду. Мән һамысынын саламат олдуғларыны, јалныз бурада дүшмәнләр арасында, бир сөз сөјләмәмәсини төвсијә едиб, евимиздә һамысыны нәгл едәчәјими сөјләдим. Күчә боју әввәл башымызы јарыб, инди дамәнимизә¹⁵³ чевиз долдуран о вәһши гүввәләр әсирләри мүшајәт едирдиләр. Бүтүн ев дарвазаларынын өнүндә гадын вә чочуглар бөјүк бир бәшмашәт¹⁵⁴ вә сүрур илә бизләри тамашаја дурмушларды. Бу күн онлар үчүн санки бөјүк бир ејд¹⁵⁵ иди. Күчә илә кетдикдә бә'зиләри бизә «Асма, бир, ики Гафгазијја бизимки сөјләјирдиниз, иштә Гафгазијаја малик олдуруз...» — дејә тә'нә едирдиләр. Дүшмәнин бу нөв тә'нәләри ачы, фәгәт доғру иди. Чалышмамаг нәтичәси олараг әгәллијјәтимизи¹⁵⁶ тәшкил едән милләтин бу күн вәһши гүввәләри гаршысында баш әјмәјә мәчбур олмушдуг.

Бизимлә мәһәлләмиздә јашајан, әсир дүшмүш гадын вә гызлардан бә'зиләри кәлирдиләр. Мәһәлләмизә јахын күчәләрдән өтдүкдә һәммин гадынлар, әсир ады илә бајыра чыхарылыб сонрадан рәһмсизчәсинә көзләринин өнүндә гәтл едилмиш оғул, гардаш вә әрләринин дүшдүкләри мәканлары вә ахытдығы ганларынын әсәрини көстәриб үрәкдағлајан аһ вә фәрјадлар гопарырдылар.

Евимизә кәлдик. Бүтүн ев үзвләри бир јерә топлашдыгдан сонра мүсибәтләримизи дојунча охшајыб гәлбләримизә вурулан атәшин јараларын сызылтысыны јалныз көз јашларилә тәскин едирдик.

Һәлә гаршымда о күн мүшаһидә етдијим үрәкдағлајан бир мәнзәрә тәчәссүм¹⁵⁷ едиб дурур. О күн күчә илә бир нечә кишинин чијинләриндә, гыса бир нәрдиван үзәриндә әлван бојалы халчаја сарынмыш бир мејитин апарылдығыны көрдүнүз. О, март күнләринин мәзлум гурбаны, мәним заваллы атам иди. О күнүн вәзијјәтинә нәзәрән бу һала да гибтә едирләрди. Она көрә ки, чох шәһидләрин мејити о күн тапылмаз олду. Ана вә бачыларын гәлбинә ачы вә даим сағалмаз дағлар басылды. О күн бу мүәззәм Бакы шәһәринин нисфиндән зијадәси¹⁵⁸ бир матәмсәраја чеврилди. Чох евләрин үзвләри сүдәмәр јавруларынадәк зәһәрли хәнчәрләр илә доғранды. Фәрјад, аһ-фәған сәдасы ешидилмәз бир ев

галмады. Сөjlәјиниз, белә дилсуз тарихи бир вагеәни унутмаг олурму?

СОН

Канун әввәл, сәнә 1918

ИСМАИЛИЈЈӘНИ* ДӘ ЈАД ЕДӘЛИМ

Үч күн давам едән фачиәли мұһарибә артыг битмишди. Мартын ијирми икиси иди. О фачиеји-әлимәнин¹⁵⁹ мәзлум гурбаны атамьн тәдфининдән¹⁶⁰ мұрачиәт¹⁶¹ едирдим. Күзарым Николајев күчәси иди.

Үч күнлүк мұһарибәдә шәһәр панорамасынын тәбдила-тындан¹⁶² бир шеј билмәк истәјирдим. Бу күн үмумән шәһәр, хусусән Николајев күчәси башга бир мәнзәрә тәшкил едирди. Һәр кәс үч күнлүк сүлһ руһүзүчү бир әсарәтдән бу күн хилас олмушду. Бу кениш күчә әһалилә мәмлу иди. Үч күнлүк мұһарибәдә митралјозларын тырылтысы вә түфәнк-ләрин шаггылтысы мәни елә әсәбиләшдирмишди ки, күчә боју кедән арабаларын чархларынын гопардығы сәдалар мәни јенә хоф вә дәһшәтә салырды. Күчә боју дәрин бир хәлалата далмыш, пәришан бир һалда јаваш-јаваш ашағы енирдим. Бура ислам милли мүәссисәләринин мәркәзи олдуғу үчүн бурада мұһарибә заманы нә тәбдилат олдуғуну билмәк истәјирдим. Исмаилијјә барәсиндә бир саат әввәл Чәнбәрәкәнддә алдығым гәмли бир хәбәри тәһгиг етмәјә иштаб¹⁶³ едирдим. Реалны мәктәби өнүндән башламыш, көј үзүнү гапајан хәфиф сијаһ бир думан Исмаилијјәнин бир ан әввәл дүшмән јәд¹⁶⁴ гәддаранәсилә¹⁶⁵ јандырылдығыны билдирди. Онун өнүндәки ики мәртәбәли бинанын асфалтында бир јығын чамаат ону тамашаја дурмушду. Фәгәт бу мөһтәшәм Исмаилијјә бинасы белә мәһзун бир һала салынмыш? Һәр кәс она јахынлашмаға горхур, ондан ачы тәәссүрат алар дејә дүшүнүрдүм.

Исмаилијјә јандырылмыш, һәм дә дүшмәнин ачы вә кинли интигамилә јандырылмыш, күл олар дәрәчәсинәдәк јандырылмыш. Онун маһиранә јонулмуш дашлары гырмызы аловларын тә'сириндән тамам дәјишмишди. Архада Ичәришәһәрин әлван имарәтләрини тәнвир едән күнәшин зәррин шүасы бу мөһтәшәм бинанын һисли диварларында

* Һазырда Азәрбајчан ЕА Рәјасәт Һеј'әтинин бинасы.

учулмуш сәгфинин¹⁶⁶ бојалы дәмириндә вә мүдәв-
вәр¹⁶⁷ пәнчәрәләри фөвг¹⁶⁸ вә мијанында улдузлу һәрфләр
илә мәстур¹⁶⁹ гырмызы бојалы дашларында шүа экс етмәз.
Санки мүгәддәрәтәмыз, һүрријјәтимизи дананларын әлине
верилән бу ачы сүлһ күнүнүн күнәши јалныз ону мүстәсна
олараг тәнвир етмәз. Гејри-ади бир гүввә илә учулмуш та-
ваны икинчи гатын дөшәмәси ағушуна алмыш, әтрафында-
кы пәнчәрәләрдән бајыра һүчум едән аловлар онун гырмы-
зы бојалы дашларыны сијаһлашдырмыш,¹⁷⁰ онун пәнчәрә
чам вә чәрчивәләриндән бир нишан белә гојмамыш. Әлбәт-
тә, дүшмән јалныз түрк-ислам ганилә интигамыны битир-
мәјиб белә мүәззәм бир түрк кашанәсини о мәнди¹⁷¹ һүрриј-
јәт, мүсават вә иттиһады, о мәнди истигләлијјәти јандыр-
магла һүрријјәтини севән бир милләти әбәди дағдар ет-
миш. Бир саатдан зијадә онун өнүндә дуруб дәрин бир хә-
јалата далмышдым. Мартын он једдинчи кечәсиндәки һа-
дисәдән долајы базар күнү һәр кәсин бир хәбәр билмәк
үчүн бураја топлашдыглары издиһамлы бир мәнзәрә јенә
нәзәримдә тәчәссүм етди. О күн онун мүшәшә¹⁷² салонунда-
кы курулту вә бағыртылары ешидирдим. Фәгәт орада бир
чох натигләр сөјләдикләри вәтәнпәрвәрәнә нитгләр «өлмәк,
өлмәк, күчә дөшәмәләри үзәриндә өлсәк дә һүрријјәтимизи
мүдафиә едәриз» — дејиб бағыранларын иддиалары нәти-
чәләрини белә гәмкин бир вагәә илә хитам тапачағыны
көзләмәк олмазды. Исмаилијјәдән бир аз ашағы инди-
кичик бир сәјјаләнәдәк јандырылмыш бир дүканын өнүндә
үч күн бундан әввәл достларымла олан сөһбәтими дүшү-
нүрдүм.

Мән о заман дејирдим: «Билирсинизми, достлар, Аллаһ
көстәрмәсин бу мүһарибә башланырса бизим үчүн ачы нә-
тичәләр верәр. Һәлә милли әскәрләр камил бир сурәтдә
тәшкил едилмәмиш, лазыми тәһчизаты әлдә едилмәмиш ба-
шыпозуг гүввәләрә күвәнмәмәли, бир маузер, беш фишәнк
илә топ вә митралјозлара чаваб вермәк олмаз. Мәнчә бу мү-
һарибәдә јалныз касыб вә фәгирләр артыг зәрәрчәкән олур.
Онлардан бири исә: «Хејр гардаш, митралјоз јохса, бир
күлләјлә митрализчини өлдүрүб, митралјозуну алыб өзүмүз
атарыг, мүсәлманын мүһарибәдә чох һијләләри олур. Көр-
мәдинизми, о сары палтолу әфәнди Исмаилијјәнин салонун-
да нә сөјләјирди: «Өлмәк, өлмәк дејә бағырырды, дүшмән-
ләримиз Исмаилијјә гаршысында сәчдә етмәлидирләр —
сөјләјирди. Белә бир руһ јүксәклији илә һеч вахт мәғлуб
олмарыг.» «Достум, јанылырсан, сөјләмәк башга, фе'л баш-
га; бу ишдә анчаг дипломат олмалы, иши елә бир тәрз илә
апармалы ки, бәсләдијимиз о бөјүк амал бир күн олсун ки,

өз мөвгөјини ишғал етсин. Дүшмәнләр азачыг бир һадисәдән истифадә едәрләр: әлләриндә олан гүввәләрлә бизләри дәрин бир фәлакәтә сөвг едирләр» — дејирдим. Нә исә елә гәһрәман мүдафиәләр, һүрријјәтимизи бизә анладан, бөјүк амалымызы бир ана тәк бәсләјән, бүтүн ислам үнсүрләрин иттиһада дә'вәт едән бу мүзәммәм бинаны дүшмәнин ситәмли әлләрилә таланмаға бурахдылар.

Инди онун о кинли бахышындан доған зәһәрли тәәссүрат инсаны артыг өзүнә тамаша етмәдән кери алырды. Әзилмиш бир руһ, шикәстә¹⁷³ бир гәлбилә Исмаилијјәјә бахабаха күчә илә ашағы енирдим. Базар вә әтрафындакы биналар даһа чох јандырылмыш, һәр тәрәф бир харабазара чеврилмишди. Белә мә'шум бир мәнзәрә Исмаилијјәкими мәндә дәрин тәәссүрат бурахмады. Зира бунлар хүсуси бир тачир, бир мүлкәдар үчүн тәәссүф едиләчәк бир һал; фәгәт үмуммилләтин мәһди мәдәнијјәти вә бир анатәк онун назәнин идеалларына әмәк вериб нәјини сөјләјән мөһтәшәм бинанын белә пәришан һалы мәнә өз мүсибәтләрим илә вә о күн Тәзәпир мәсчидинин топ мәрмиләрилә рәхнәдар¹⁷⁴ олдуғу вә онун гәссалханасында¹⁷⁵ мүшаһидә етдијим о мәс'ум, танынмаз бир һала салынмыш ислам гадын вә чо-чуг мејитләринин ачы тәәссүрат вә гәмкин мәнзәрәсини унут-дурду. Затән мән чаниләрин о фачиәли даваларыны көзләримлә көрүб кәлмишдим. Инди Исмаилијјәнин белә мә'шум һалы гәлб јараларымын көзүнү јенидән гопарды. Она атәшин, һәм дә зәһәрли бир дағ басды. Ону һәр заман охшајырдым, онун о мәс'уд күнләрини јад етдикдә бәдәнимдә санки буздан бир јел јүјүрүрдү.

Әлбәттә, баш верән фачиәдән там бир ил заман кечди. Һәр шеј јенә көһнә гәлибини тапды. О әһәмијјәтли бина, бир ана тәк ағушунда бәсләдији әмәк вердији Азәрбајчан јаврусуну өз ајағлары илә кәзмәјә мүстәид¹⁷⁶ олар дәрәчәсинә јетирди. Әфсус онун кәнч заманыны көрмәди.

Онун јүксәк галдырдығы үч бојалы, һилал¹⁷⁷ илә сәккиз кушә улдузлу санчағы онун дамындакы дирәкләрә нәсиб едилмәди. Бир ил зәрфиндә¹⁷⁸ олан тарихи вагәләрә онун гәддиди јалныз тамашачы олду. Ону һәр кәс унутмуш, јалныз шимал рузикары һәрдән онда шиддәтли фәғанларла курулдар вә дамындакы дәмири шаггылтыјла әтрафа чырпдыгда күчә илә өтәнләри она јалныз көзалты бир нәзәр етмәјә мәчбур едәр. Фәгәт инди онунла гоншу парламентонун дамында нәсб¹⁷⁹ едилән о истиглал бајрағы рузикарын тә'сириндән алдығы далғалар илә ону саламлајыб һәрдән: «Еј ана! Чәкдијин әмәкләр набуд олмады. Сәндә арзу едилән түркләшмәк, мүасирләшмәк вә исламлашмаг мүгәддәс

идејасынын наилијјэтини бу жүн мәним үч бојам көстэрир.
Онда түрк һилал вэ улдузу истиглалијјэт нурилэ парыл-
дар...» кими сөзлэрлэ санки тэмэввүчатындан¹⁸⁰ чыхан
хэфиф сэдалар илэ онунла сөјлэнир...

31 март 1919 сәнэ.

ЛҮҒӘТ

- 1 вәлвәләдар — курулту
- 2 мијан — ара, орта
- 3 хәләчан — һәјәчан
- 4 мүнәзинә — сөз давасы, мүбаһисә
- 5 мүнчәрр — сүрүкләнән, сүрүнән, нәтичәләнән
- 6 маддә — күчә
- 7 ханә — ев
- 8 мүнфәрид — јалныз, тәк
- 9 валидә — ана
- 10 пәдәр — ата
- 11 бәрадәр — гардаш
- 12 зәһр — күнорта
- 13 сијаһ — гара
- 14 авәр — кәтирән
- 15 әмуд — сүтун, дирәк
- 16 мүхтәреләр — јараданлар
- 17 кәмин — кизләнәрәк, пусгуда дурараг
- 18 сипәр — сәнкәр
- 19 митралистләр — пулемјотчулар
- 20 чавук — чәлд, ити
- 21 мәғруг — гәрг олмуш
- 22 әчәлә — тәләсик
- 23 әгәбинчә — далынча
- 24 һакәза — беләчә, бу сурәтлә
- 25 гејбубәти — гејб олмасы
- 26 пәк — чох
- 27 мүзтәриб — һәјәчанлы, изтираблы, никаран
- 28 әда — өдәмә, гылма
- 29 тәнвир — ишыгландырма
- 30 сәтр едән — өртән, гапајан
- 31 кәвакиб — улдуз
- 32 мүашигә — гаршылыгы севки
- 33 һаил — һөвләк
- 34 лејли-мәхсус — хүсуси кечә
- 35 чәриһәси — јарасы
- 36 отәдә — отагда
- 37 нәсб едиб — гурашдырыб, дик санчыб
- 38 мәлча — сығыначаг
- 39 гонушмасында — данышмасында
- 40 јадавәрлик — јад етмә, јада салма
- 41 мәчмә — јығынчаг
- 42 тәкјә — сөјкәнмиш
- 43 сәдриндә — башында
- 44 сәкјә етмишди — сөјкәнмишди
- 45 нүдрәтән — надир һалларда
- 46 чәриһәли ихтијар — јаралы гоча
- 47 говға — дава, сөз-сөһбәт
- 48 сәбатлы — мәтанәтли
- 49 јарын — сабаһ
- 50 фәраг — ајрылыг
- 51 мүнәзеләр — дава, һөчәтләшмә
- 52 нисори — јарысы
- 53 ујғу — јуху
- 54 әфрада — аилә үзвләри

- 55 накәһ — гәфләтән
 56 чәриһәдар — јаралы
 57 исте'чал илә — тәләсик
 58 бәстәр — јатаг
 59 әлбисә — либас, палтар
 60 дилсуз — чох тә'сирли
 61 мәхлут — гарышыг
 62 шишман базу — голун чијиндән дирсәјә гәдәр олан һиссәси
 63 мәрбут — бағланмыш
 64 мәчруһ — јаралы
 65 тибби әдәват — тибби аләтләр
 66 һали-мәһзунәси — гәмли һалы
 67 өвза'ә — вәзијјәт
 68 пәк мүкәддәр — чох гәмли
 69 тәҗири-сурәт — һалынын позулмасы
 70 дилхәраш — үрәк парчалајан
 71 маәда — башга
 72 уфачыг — кичик
 73 мәсаиби — мүнәсибәтләри
 74 мәмат — өлүм
 75 те'дад — бир-бир садаламаг
 76 дидар — јенидән, икинчи дәфә
 77 тәкәррүр етмәди — тәкрарламады
 78 мөвти — өлүм
 79 дәрағуш — гучагламаг
 80 чари олмушду — јеринә јетирилмишди
 81 мәһзурун — онун
 82 набуд — мәһв олан
 83 гәссал—өлүјујан
 84 мүһатдыр—дөврәләнмиш, әһатә олунмуш
 85 гәдәри-иртифаи—јүксәклик
 86 илтича—сығынмаг
 87 мүкәрраран—ардычыл
 88 мәстур—өртүлү
 89 тәкјә—сәјкәнмәк
 90 бавәр—инаныб
 91 сузишли—үрәк јанғылы
 92 чари—ахар, ахды, төкүлдү
 93 мәән—бирликдә
 94 мүсаидкән—мүнәсибкән
 95 әхбар — хәбәрдар
 96 әсбабдан—сәбәбдән
 97 фәчиһ—фачиәли
 98 мүамилә—һәрәкәт
 99 мүбаширәт етмәк—јеринә јетирмәк
 100 тәһдид—һәдә
 101 сүзнак—гәмли, тә'сирли
 102 сигләти—ағырлығы
 103 мәндил — јәјлыг
 104 сирт етдим—өртдүм
 105 истирһам — јалвармаг
 106 дамәни—әтәјини
 107 вәртәдән—тәһлүкәдән
 108 митралјоз—пулемјот
 109 мәһһус—уғурсуз
 110 тәфриг—ајырмаг
 111 мәсрур—шад, севинчли

- 112 назир—бахан, нэзарэт едэн
 113 эксэндаз олурду — кери гајыдырды
 114 тэзэлзүлдэ — зэлзэлэјө дүшмүш, сарынма
 115 тэбдил—дэјишиб
 116 хуналуд—ганлы
 117 матэм сарајы—јасхана
 118 хэдхэниндэ—киришиндэ
 119 мүсалиһэ—сүлһ
 120 тэбэгишир едирди — муштулуг верирди
 121 тәһәрри—ахтарыш
 122 мүнчәрр—нәтичәләнән
 123 сәлаһ—јахшы, лазымлы
 124 эгд—бағламаг
 125 тәрсим—чызма, рәсмчәкмә
 126 дәсткири — әсир тутулмуш (адам)
 127 нәш'—өлү, чәназә
 128 фәләкзадәләрин шамына—өләнләрин бирчә кечәси
 129 афтаб—күнәш
 130 аләмтаб—аләмә ишыг верән
 131 мүәззәм—бөјүк, әһәмијјәтли
 132 нәшр—дағытма, јајма
 133 иштибагла—шәкклә, шүбһә илә
 134 мүбәддәл—девроилмиш, башга шәклә салынмыш
 135 сидр—өртүлмүш
 136 мүстәгим—дүз, бирбаша
 137 гәви—күчлү, гүввәтли
 138 хун—ган
 139 алудә—буланмыш
 140 мәгтул—өртүлмүш
 141 гәтлкаһ—адам өлдүрүлән јер
 142 мүхәлләфат—мирас, ев аваданлығы
 143 мәмлу—долу
 144 һејрәтәфза—һејрәтартыран
 145 мүрәббә—дөрдкушәли
 146 мәфур—шад
 147 рәван—кетмәк
 148 гәләбәлик — түнлүк
 149 мәа—бирликдә
 150 мүсәлләһ—силаһланмыш
 151 үбус—сәрт
 152 сүрур—севинч, шадлыг
 153 дамән—әтәк
 154 бәшмашәт—күләрүз
 155 ејд—бајрам
 156 әгәллијјәт—азадлыг
 157 тәчәссүм—көз өнүндә чанланма
 158 нисфиндән зијадә—јарыдан чоху
 159 фачиеји-әлимә—дәрдверичи фачиә
 160 тәдфин—дәфн
 161 мүрачиәт—бурада—кери дөнмә, гајытма
 162 тәбдилат—дәјишилмә, башга шәклә салынма
 163 иштаб—тәләсмә
 164 јәд — гәддар әл
 165 гәддәранә—ишыгландыран
 166 сәгф—таван
 167 мүдәввәр—дәјирми, кирдә
 168 фөвг—үст

- 169 мәстур—жазылмыш
170 сијаһлашдырылмыш—гараланмыш
171 мәһд—бешик
172 мүшәшә—дәбдәбәли
173 шикәстә—сыныг
174 рәхнәдар—зәрәрчәкәи
175 гәссалхана—мејит јујулаи јер
176 мүстәид—бачарыглы
177 һилал—ај
178 зәрфиндә—дахилиндә, әрзиндә
179 нәсб—дик санчма, тикилмә
180 тәмәввүчатындан—далғаларындан, ләпәләриндән

Бәдһи редактору *Р. Әзизов*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлары *А. Бағырова, Т. Ағададашова*

ИБ № 6202

Љығылмаға верилмиш 18.03.96. Чапа им-
заланмыш 25.07.96. Јүксәк чап үсулу илә,
Форматы $84 \times 108^{1/32}$. Мәтбәә кағызы № 2.
Әбәди гарнитур. Шәрти чап вәрәги 1,89.
Шәрти рәнкли сурәти 2,10 Учот нәшр вә-
рәги 1,8. Тиражы 1000. Сифариш 152.
Мүгавилә гијмәти илә

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Ин-
формасија Назирлији.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы,
— 370005. Нүсү Начыјев күчәси, № 4.

1 №-ли мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов кү-
чәси, № 3.